

## Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)



**1848: ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΔΡΑΝΕΙΕΣ (με αφορμή δύο μελέτες)**

ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ

doi: [10.12681/mnimon.610](https://doi.org/10.12681/mnimon.610)

### Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΟΠΕΤΕΑ Ε. (1987). 1848: ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΔΡΑΝΕΙΕΣ (με αφορμή δύο μελέτες). *Μνήμων*, 11, 287-310. <https://doi.org/10.12681/mnimon.610>

1848 : ΕΥΡΩΠΑ-ΓΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ  
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΔΡΑΝΕΙΕΣ

(μὲ ἀφορμὴ δύο μελέτες)

Κατὰ κανόνα, παντοῦ καὶ πάντα, ὁ ἱστορικὸς ἔρχεται τελευταῖος — νὰ ἐκμαιεύσει τὸ «δὲν ἐκπλήσσει» ἀπὸ τὸ τετελεσμένο γεγονός. Ἐφ' ὅσον ἀτί ἔχει συμβεῖ, καμιά ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις του δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ ὑπονομεύσει, καὶ ὁ ἱστορικὸς ἀναλαμβάνει νὰ ἐπαναφέρει στὴν τάξιν ἓνα χαῶδες συνονθύλευμα «παραγόντων» καὶ «συγκυριῶν». Ἡ ἐπέμβαση βοηθαίει ἢ ὄχι στὴ διαλεύκανση τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ἐπιπλέον συνιστᾷ αὐτὴ καθεαυτὴ ἓνα ἱστορικὸ προηγούμενο, ἓνα εἶδος προδιαγραφῆς γιὰ τὰ ὅσα θὰ ἐπακολουθήσουν. Δεσμεύει τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξιν ὁ ἱστορικὸς, δέσμιος ὄντας ὁ ἴδιος: διότι δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ξέρει τὴ συνέχεια — καὶ τίποτε πέραν τῶν ἡμερῶν του —, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ξέρει ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ παρελθόντος τὰ μόνον του μέσα εἶναι ὑλικά δομήσεως τοῦ παρόντος — καὶ ὁ μόνος του ἀντιπερισπασμὸς, ἢ ἴδια ἢ ἱστορία. Προφητεύει, τὸ πολὺ, γνωστὰ μελλούμενα ὅμως καὶ αὐτὸ ἀκροβατώντας, στὸ ἀεικίνητο «τώρα» τῆς σύνταξης τῆς ἱστορίας. Κάθε τετελεσμένο μετατρέπεται ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν σὲ ἀνοιχτὴ ὑπόθεση, κάθε ἱστορικὸς εἶναι ἀπὸ μιὰν ἀποψη δημιουργὸς ἐκκρεμοτήτων.

Οἱ ἐκκρεμότητες, βέβαια, προσγειώνονται — ἀρκεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἀναγκαιότητα στὰ ἀναμενόμενα, στόχος στὰ παρελθόντα. Σήμερα, πού οἱ ἐκμυστηρεύσεις τῆς θείας Πρόνοιας ἔχουν ὅσο καὶ νὰ ἴναι ἀραιώσει, ἐπικρατοῦν οἱ ἀναφορὲς σὲ λίγο ἢ πολὺ αὐτοσχέδιες νομοτέλειες. Ἀλληλοσυγκρουόμενες, ἴσως, ὥστε νὰ παραβλέπεται πόσο εὐθραυστὴ εἶναι κάθε βεβαιότητα: ὅταν τὸ παρελθὸν νοθετεῖ τὸ παρὸν μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὸ μέλλον. Ἀλλὰ καὶ γενικὰ «φιλάνθρωπος», ὥστε νὰ παραβλέπεται πόσο πρόσφατὴ εἶναι ἡ ὅλη ὑπόθεση: μὲ ρίζες ἐξίσου ὁρατὲς ὅσο καὶ οἱ ρίζες τῆς σύγχρονης ἱστορικῆς ἐπιστήμης.

Δὲν θὰ χρειαστεῖ πράγματι νὰ πᾶμε πολὺ πίσω γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε πῶς, πότε, ἔγινε αὐτονόγητὴ ἢ ἀποψη ὅτι ἐνιαίᾳ κατεύθυνση ἀκολουθοῦν, ἢ ὀφείλουν νὰ ἀκολουθήσουν, οἱ κοινωνίες ὅλου τοῦ κόσμου. Θὰ σταθοῦμε στὶς ἐπαναστάσεις τῶν νεότερων χρόνων — μᾶλλον, στὸν βραδυφλεγῶς, τελικὰ, ἐκρηκτικὸ συνδυασμὸ τῶν ἀναγκῶν τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῆς ἀστικῆς τάξης (πού παίρνει αἰῶνες γιὰ νὰ ξεθυμάνει, μόνον στὰ 1848). Θὰ σταθοῦμε, ἐπομένως, καὶ στὴν ἀνάδυση τῆς Εὐρώπης ὡς πρωταγωνιστῆ στὸ ἱστορικὸ προσκήνιο, καὶ στὴ διάδοσιν τοῦ δυτικῆς λόγου ὡς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης. Ἄν οἰκοδομήθηκε ἓνα «παγκόσμιον» σύστημα πού ἔδωσε τέλος στὴν εὐρωπαϊκὴ παν-

τοκρατορία, ἂν ἡ «ἀνάπτυξη» πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν θριαμβικὴ «πρόοδο» τοῦ περασμένου αἰώνα, ὅμως τὰ κλειδιά τῆς «παγκοσμιοῦτας» τὰ κρατᾶ πάντα ἡ Εὐρώπη, ἐκείνη ἡ Εὐρώπη, ποὺ ὡς χθὲς ἀκόμα ὄριζε τὶς τύχες τῶν λαῶν καὶ στὸ παρὸν καὶ στὸ παρελθὸν καὶ στὸ μέλλον τους.

Ἄφηρημένη ἔννοια, πλέον, καὶ ὄχι γεωγραφικὴ ὄντοτητα: Προβλήματα ἐγείρονται ἤδη στὸ στήσιμο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κορμοῦ, λόγω τοῦ κάπως ἀκατάστατου χαρακτήρα αὐτοῦ ποὺ ἐννοοῦμε ὡς εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ. Θὰ συμπεριληφθοῦν, π.χ., ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἡ Βρετανικὴ αὐτοκρατορία, θὰ μείνουν ἀπ' ἔξω οἱ χθεςοῖοι Νεοέλληνες καὶ οἱ ἀρχαῖοι Κέλτες. Προβληματικότερη, ἡ «περιφέρειαν» τῆς Εὐρώπης: οἱ μικροὶ λαοί, οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους οἱ ἱστορίες τους ἐντάσσονται αὐτοδύναμα ἢ συγχωνεύονται σὲ μιὰ κοινὴ εὐρωπαϊκὴ ἱστορία. Ξέρουμε ὅτι ἡ ἐπίδραση ποὺ ἀσκήθηκε ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε «ἀνεπτυγμένη» στὴν ἐκάστοτε, ἢ πάντα, «καθυστερημένη» Εὐρώπη εἶναι ἄλλης τάξεως ἀπὸ ἐκείνην ποὺ ἀσκήθηκε στὸν ὑπόλοιπο κόσμον. Ἄν ὅμως προχωρήσει κανεὶς στὴν ἀναζήτηση ἐνιαίων κριτηρίων ποὺ θὰ συνένωναν τὰ δύο ἄκρα — πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ γειτονία ἢ τὴν ὀριοθέτηση ἀπὸ τὴν ἀνάποδη (ποῦ σταματᾶ ἡ ἐπιρροή, ποῦ ἀρχίζει ὁ ἰμπεριαλισμὸς) — οἱ ἐπιλογὲς παραμένουν περιορισμένες. Εἴτε θὰ στραφεῖ στὸν χῶρον τῆς ἰδεολογίας, διανοίγοντάς της διόδους διάδοσης ποὺ καθιστοῦν ἀπλούστατα περιττὴ τὴν συστοιχία της μὲ τὶς «κοινωνικο-οικονομικὲς συνθῆκες»: εἴτε θὰ προσπαθῆσει νὰ ἀναστηλώσει τὸ εὐρωπαϊκὸ σῶμα μὲ μόνο ὁδηγὸ τὰ τραύματά του: τὸν φόρον αἵματος δηλαδὴ ποὺ καταβλήθηκε ἀπὸ διάφορες πλευρὲς γιὰ μιὰ κατὰ τεκμήριο κοινὴ ὑπόθεση (κατὰ τεκμήριο — καθὼς ὁ πιὸ ἀκόρεστος, ἴσως, καρπωτῆς αὐτοῦ τοῦ φόρου εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη)· καὶ πάλι, συνεπῶς, ὁ λόγος γιὰ τὶς ἐπαναστάσεις τῶν νεότερων χρόνων.

Οἱ δύο προοπτικὲς συγκοινωνοῦν μεταξὺ τους. Ἐνῶ, π.χ., μπορούμε νὰ ἀποκαταστήσουμε κοινὰ συμφραζόμενα στὸ γαλλικὸ 1789 καὶ στὴν ἀγγλικὴ δεκαετία τοῦ 1640, θὰ ἦταν ἀδιανόητη ἡ ἀναγωγὴ τοῦ ἐλληνικοῦ 1821 στὴν ἀγγλικὴ ἐπανάσταση, ὅσο αὐτόματα ἀναγνωρίζεται ἡ συγγενεία του μὲ τὴν γαλλικὴ. Τὸ ὅτι ἡ ἀγγλικὴ δὲν ἀνῆλθε στὴν περιωπὴ «παραδειγματικῆς» γιὰ τὴν καθυστερημένη Εὐρώπη ἐπανάστασης ὀφείλεται μὲν στὶς τόσες ἰδιορρυθμίεις τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας ἢ στὴν ἀκτινοβολία τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ σὲ κάτι ἀκόμα: Στὴ Γαλλία καὶ συνειδητῆ ἐξαγωγὴ ἐπανάστασης ἔχουμε, καὶ ὀργανωμένη ἐξαγωγικὴ δύναμη, τὸν ἐπαναστατικὸ στρατὸ — καὶ τὴ μοιραία σύγχυση ἐπανάστασης καὶ αὐτοκρατορίας ποὺ, εἰρωνικὰ, διευκολύνει τὴν ἐξαγωγή. Ἐννοεῖται ὅτι τὰ συνθήματα ἐξάγονται ἀνετότερα ἀπ' ὅ,τι οἱ κοινωνικὲς κλπ. προϋποθέσεις. Ὅταν ὁ ἀστὸς περιβλήθηκε τὸ ἔνδυμα τοῦ πατριώτη, ἀντιλήφθηκε ὅτι δὲν ἐπρόκειτο εὐκόλα νὰ κλέψει τὴν παράσταση.

Γνήσιο καὶ ὄχι νόθο παιδί τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης, ὁ «χωρὶς ἀστικὴ

ταυτότητα πατριώτης» συνοδεύει τὴν βαθμιαία μεταλλαγή τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ κοινωνικῆς σὲ ἐθνικῆς, ὅσο βαδίζουμε πρὸς ἀνατολάς. Οἱ κοινωνίες ποὺ σαρώθηκαν ἀπὸ τοὺς πολέμους ἢ ποὺ ἔστω ἄκουσαν τὰ ἐπαναστατικά μηνύματα βρίσκονταν σὲ διαφορετικὰ στάδια ἀνάπτυξης — ἡ διαπίστωση ἔχει διεισδύσει πιὰ σ' ὅλα τὰ ἐγχειρίδια — καὶ θεωρητικὰ κάθε ἐπανάσταση ποὺ ἔπεται τῆς γαλλικῆς εἶναι εἴτε πρόωρη εἴτε δικαίως καθυστερημένη. Κι ἂς μένει διφορούμενη ἡ φύση τῆς καθυστέρησης: ἀργοῦν νὰ ὠριμάσουν τὰ (κοινὰ) προβλήματα, ἢ ἀργεῖ νὰ φθάσει ἡ δυτικὴ ἐπίδραση, ἢ καὶ τὰ δύο; Γιὰ τοὺς μικροὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης, κάθε βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ ὑποδεικνύει ἡ Δύση, εἶναι ταυτόχρονα καὶ δική τους καὶ ξένη ὑπόθεση.

Ἰδέες ἐξακολουθοῦν νὰ ἐξάγονται, ἀλλὰ ἐξαγωγή ἐπανάστασης δὲν ἐπαναλαμβάνεται τὸν 19ο αἰώνα: θὰ πρέπει νὰ περιμένουμε ὡς τὴν ρωσικὴ γιὰ κάτι ἀπόμακρα παρεμφερές. Ἔχουμε, ἀντίθετα, τὸ 1848, ποὺ φαίνεται νὰ ἀνατρέπει τὶς χρονικὲς προτεραιότητες, μ' ἓναν βίαιο συντονισμό ἐθνικῶν καὶ τοπικῶν ἱστοριῶν: σύγχρονο ζέσπασμα ἐπαναστατικῶν κινημάτων ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τῆς Εὐρώπης, ποὺ ἀκολουθοῦν συγκρίσιμη πορεία καὶ καταλήγουν στὰ ἴδια. Ἄνισης ἔκτασης καὶ σημασίας, ἀλληλένδετα ἢ αὐτοφυῆ, τὰ πενήντα καὶ πλέον κινήματα αὐτῆς καὶ τῆς ἐπόμενης χρονιᾶς, ἀποτελοῦν τὴν πρώτη καὶ τελευταία γενικὴ ἐπανάσταση στὴν Εὐρώπη, ὅπου ἐνεργοποιοῦνται στὸ ἔπακρο κοινὰ αἰτήματα, ἰδιαιτερότητες, ἀμοιβαῖα πρότυπα.

Ταραχὲς ζέσπασαν καὶ στὰ δικά μας τὰ μέρη, στὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ στὴν Κεφαλονιά, καὶ μὲ τὴν οἰκεία φόρμουλα τῆς «ἀπήχησης» ἢ τοῦ «ἀντικτύπου» ἔχουν σιωπηρὰ καθιερωθεῖ ὡς ἑλληνικὴ συμμετοχὴ στὸ εὐρωπαϊκὸ 1848. Γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ συγγένεια, ἐπισηαίνονται φύλλα ἐφημερίδων, πτυχία ξένων πανεπιστημίων. Καταγράφονται συνθήματα, δεῖπνα, διαδηλώσεις. Ἐπινοοῦνται νόμοι τῆς φύσης: «ὅπως εἶναι ἐπόμενο, οἱ Ἕλληνες δὲν ἔμειναν ἀσυγκίνητοι» κλπ., καὶ ἐπιστημονικὰ δίπορτα: ἡ θαυμαστὴ ἰδιότητα ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν φαινομένων νὰ προσαρμόζονται, νὰ ἐγκλιματίζονται στὶς τοπικὲς συνθῆκες, στὶς ἐθνικὲς ἰδιαιτερότητες. Μπορεῖ ὅμως ἡ «ἀπήχηση», ἔτσι αὐτονόητα, νὰ συνδέσει γεγονότα μὲ γεγονότα — τὰ εὐρωπαϊκὰ μὲ τὰ ἑλληνικά; Μποροῦν «ιδέες», ἀποκολλημένες ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς προέλευσης καὶ μετέωρες στὴν ὑποδεχόμενη πραγματικότητα, νὰ προκαλέσουν κοινωνικὴ ἀναταραχὴ; Ἄν οἱ συνθῆκες εἶναι ὠριμες; ἀλλὰ ὠριμες πρὸς τί. Ἄν οἱ «φορεῖς» εἶναι ἀποφασισμένοι; ἀλλὰ γιὰ νὰ κάνουν τί. Ἔχει καίρια σημασία ἐδῶ ἡ ὀπτικὴ γωνία ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ δεῖ κανεὶς τὰ πράγματα. Ἡ ἀπλὴ χρονικὴ σύμπτωση ἀδυνατεῖ ἀπὸ μόνη της νὰ ἐξασφαλίσῃ στὰ ἑλληνικά γεγονότα εὐρωπαϊκὴ αἴγλη. Ἄλλὰ καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ γενικοῦ προβλήματος, διότι, εἰ μὴ τι ἄλλο, τέτοιες χρονικὲς συμπτώσεις εἶναι σπάνιες στὴν νεότερη ἑλληνικὴ ἱστορία. Τὸ πρόβλημα εἶναι: πῶς θὰ ἐνταχθεῖ ἡ ἑλληνικὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία; Τοποθετώντας αὐθαίρετα τὶς ἑλλαδικὲς ἀν-

ταρσίες και τις εξεγέρσεις τῆς Κεφαλονιᾶς στὴν οὐρὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπανάστασης, ἀποδυναμώνουμε, ἐνδεχομένως, τὴ θέση τους μέσα στὰ φυσικά τους συμφραζόμενα. Προκειμένου δηλαδή νὰ ἐντάξουμε μιὰ χρονιά, κινδυνεύουμε νὰ ἀφήσουμε ἀνένταχτες δεκαετίες. Τὰ φυσικά συμφραζόμενα τοῦ ἐλληνικοῦ 1848 εἶναι, πρὶν ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο, τὸ ἐλληνικὸ 1847 καὶ τὸ ἐλληνικὸ 1849.

Ἄν ἀγνοήσουμε τὶς παντοδύναμες ἀδράνειες τῆς ἱστοριογραφίας, ἔτοιμη συνταγὴ («ἐνταξής») δὲν ὑπάρχει. Ἄλλὰ καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ πλαίσιο εἶναι δύσκολο νὰ προκύψει ἀπὸ τὶς στερεότυπες προτροπὲς κουρασμένων ἀνθρώπων: βλέπε «ἐνδεικτικά», «προχειρώς». Μιὰ παρέκβαση γιὰ τὸ ἴδιο τὸ εὐρωπαϊκὸ 1848 θὰ ἦταν χρήσιμη σ' αὐτὴ τὴ θέση.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1848 εἶναι ὁμολογουμένως *στριψή*. Ἐπανάσταση ἢ ἐπαναστάσεις; Ἡ πρώτη εἰκόνα ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀνάγνωση τῶν γεγονότων εἶναι ἡ εἰκόνα μιᾶς ἐμπόλεμης Βαβέλ. Ὅλη ἡ Εὐρώπη στὰ ὅπλα — ὅλα τὰ συνθήματα στὸν ἀέρα. Προβλήματα ποὺ ἡ κάθε κοινωνία ἀντιμετώπιζε ἢ καὶ προετοίμαζε γιὰ λογαριασμό τῆς ἀπαιτοῦν ἐπίλυση ὅλα συγχρόνως, στὸ ἴδιο πλέον πεδίο μάχης. Τὰ μέτωπα κάποτε συγχέονται μεταξὺ τους, ἀλληλοσπικαλύπτονται, καὶ θὰ χρειαστεῖ νὰ παραιτηθεῖ κανεὶς ἀπὸ τὴ χάραξη σταθερῆς καὶ συνεποῦς διαχωριστικῆς γραμμῆς ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα. Ὁ γενικότατος τύπος τῆς ἀντιπαράθεσης «προοδευτικῶν» καὶ «ἀντιδραστικῶν» δυνάμεων (γενικὰ ἐφαρμοσίμος στὶς ἐπαναστατικές ἐκρήξεις) ἀποδεικνύεται ἀνεπαρκής. Ἰσχύει μὲν ἡ ἀντιπαράθεση στοὺς κόλπους τῶν ἐπιμέρους κινήματων, ὅ,τι ὅμως γιὰ τὸ ἓνα εἶναι «πρόοδος» γιὰ τὸ ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι «ἀντίδραση» κ.ο.κ. Τὸ σερβικὸ, π.χ., ἐθνικὸ κίνημα, θὰ χαρακτηριστεῖ ἀντιδραστικὸ, λόγῳ τῆς ἀντιπαλότητάς του μὲ τὸ οὐγγρικὸ· ἀλλὰ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ οὐγγρικοῦ ὡς προοδευτικοῦ δυσχεραίνεται λόγῳ τῆς κοινωνικῆς του σύνθεσης ἢ τῆς ἀντιπαλότητάς του μὲ τοὺς ἐπαναστάτες τῆς Βιέννης. Ὁ ἴδιος ὁ ρομαντισμὸς —ἐμπνευστής, καὶ ὀλοκαύτωμα, τοῦ 1848— μετέχει καὶ «προόδου» καὶ «ἀντίδρασης». «Πρόοδου» καὶ «ἀντίδρασης» μετέχει καὶ ἡ ἀστική τάξη, ὁ δυναμικότερος φορέας τῆς προόδου καὶ κρίσιμος, ἀκόμα, ἐπαναστατικὸς καταλύτης. Ἡ προσχώρησή της, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης, στὶς γραμμὲς τῆς ἀντίδρασης, ἢ παραίτηση τῶν ἀστῶν ἀπὸ τὰ πολιτικὰ τους αἰτήματα, ἀπὸ τὸ ἀστικὸ πρόγραμμα, δὲν συνεπάγεται καὶ παραίτηση ἀπὸ τὰ συμφέροντά τους· αὐτά, ὅμως, ἐξακολουθοῦν νὰ ἐκπροσωποῦν τὴν «πρόοδο», ἀφοῦ βρίσκονται ἀπὸ τὴν ἐδῶ μεριά τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Τὸ 1848 ἦταν, ξέρομε, μιὰ ἐπανάσταση ποὺ ἀπέτυχε. Ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ποὺς νίκησε, δὲν ὑπάρχει ἡ ἴδια βεβαιότητα γιὰ τὸ ποιός, ἢ τί, ἠττήθηκε. Ὅπωςδὴποτε τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἕττα μονοπωλήθηκε ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη ἢ τὰ λαϊκὰ στρώματα ἢ τὰ ὑπό-

δουλα ἔθνη κλπ., ὑποβαθμίζει τὸ ἀπέραντο καὶ συγκεχυμένο μωσαϊκὸ διεκδικητῶν πού στὰ 1848 ἀψηφοῦν τὶς ἀπανταχοῦ κατεστημένες ἐξουσίες. Μᾶλλον, θὰ πρέπει νὰ δοῦμε τὴν συχνὴ σύγχυση ἀρμοδιοτήτων μεταξὺ «προόδου» καὶ «συντήρησης» ὅχι ὡς περιστασιακὴ παραφωνία, ἀλλὰ ὡς κεντρικὸ καὶ ἰδιάζον χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπαναστατικῆς διετίας.

Ἀντικρῶζει λοιπὸν κανεὶς στὸ 1848 τὶς πῶς παράταιρες ἀναμετρήσεις: Βλάχοι-Οὐγγροί, Τσέχοι-Γερμανοί, Ἴταλοὶ-Αὐστριακοί, Ἴταλοὶ-Γάλλοι, Γερμανοὶ-Δανοί, Σικελοὶ-Ναπολιτάνοι, κλπ. ἄστοι-μικροαστοί, μικροαστοὶ-προλετάριοι, ἀγρότες-γαϊοκτῆμονες, ἀγρότες-ἄστοι, κλπ. Πλάι στὴν ἀγροτικὴ ἐξέγερση, ἡ «κόκκινη» ἀνταρσία. Πλάι σὲ καθ' ἕνα εὐυπόληπτους ἄστους, νομάδες ἐπαναστάτες, ἐξόριστες λεγεῶνες. Τὰ αἰτήματα —διεκδικήσεις ἐλευθεριῶν καὶ δικαιωμάτων— τὸ ἴδιο παράταιρα: ἄστικὲς ἐλευθερίες, ἔθνικὴ ἀνεξαρτησία, δικαίωμα στὴ δουλειά, χειραφέτηση στὶς γυναῖκες, ἀλλὰ καὶ κατάργηση τοῦ μπακαλορεά, ἰσότητα στοὺς κοντοὺς, κάπνισμα στὸν ζωολογικὸ κήπο τοῦ Βερολίνου<sup>1</sup>. Κι ὅμως τὸ ὕφος τῶν ἀναμετρήσεων εἶναι παράδοξα κοινό. Τὰ ἀσυμμάζευτα αἰτήματα, πού παλινδρομοῦν ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ μεταρρύθμιση καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση, τὰ τελειῶς διαφορετικὰ ἰδιώματα πού ὀμιλοῦνται ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἐπαναστάτες τοῦ ἴδιου στρατοπέδου, ὅλα συστεγάζονται σὲ μιὰ διεκδικητρία ἄστικὴ (bürgerliche) κοινωνία (ἡ ἐπαναστατημένη κοινὴ γνώμη<sup>2</sup> εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκφράσεις της), πού τὸ 1848 ἔχει μεγαλύτερη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της ἀπ' ὅ,τι τὸ 1789, συνεπῶς καὶ ἐντονότερες παραληρηματικὲς τάσεις. Τάσεις πού ἀξιοποιοῦνται πλήρως ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῶν ἐξελίξεων. Ἡ ἱστορία ἔχει ἤδη δεῖ τὸν Ροβεσπιέρο νὰ ἀποκηρύσσει τὸν Ρουσσώ· τώρα παρίσταται στὸ ἀντίστροφο: βλέπει τὸν ρομαντικὸ ἐπαναστάτη τοῦ 1848 ἀναγκασμένο ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ δηλώνει διαφωτιστὴς, ἀκόμα καὶ νὰ τὸ αἰσθάνεται.

Μέσα στὸν παράφορο καὶ θορυβώδη ἐνθουσιασμὸ τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 48 εὐδιάκριτα ἀκούγονται, ὥστόσο, τὰ συχνότερα ἐπαναλαμβανόμενα αἰτήματα. Εἶναι, κυρίως, τὰ αἰτήματα ἐκεῖνα πού ἡ διαδικασία γιὰ τὴν ἐκπλήρωσή τους ἄρχισε νὰ κινεῖται τὴν ἐπαύριο τῆς ἐπανάστασης, εἰρηνικά, καὶ ὅχι ἀπλῶς εἰρηνικά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ δυνάμεις μὲ ἐπαληθευμένα ἀντεπαναστατικὴ ταυτότητα. Ἔρχεται ἀμέσως στὸ νοῦ τὸ παράδειγμα τῆς χειραφέτησης τῶν δουλοπαροίκων στὴν Αὐστρία: μέτρο (προοδευτικὸ), σκόπιμα ἀντεπαναστατικὸ. Πέρα ἀπ' αὐτό, τὸ γεγονὸς ὅτι σήμερον στὰ αἰτήματα τοῦ 48 ἀναγνωρίζουμε δικὰ

1. Bl. Maurice Agulhon (ἐπιμ.), *Les Quarante-huitards*, Gallimard, Collection Archives, Παρίσι 1975, σ. 84 - 101. Priscilla Robertson, *Revolutions of 1848: A Social History*, Princeton, N.J., 1967, σ. 122.

2. Luigi Salvatorelli, *La rivoluzione europea (1848 - 1849)*, Μιλάνο-Ρώμη (1949), σ. 332 - 333.

μας κεκτημένα (ώς εΐθισται νά αποκαλοῦνται τά, ὄχι σπάνια, ἔκτοτε, παραχωρημένα) δικαιώματα, κάποτε μάλιστα καί αὐτονόητα καθήκοντα, δηλώνει τὸ χάσμα ποῦ χωρίζει τὴν ἐποχὴ μας ἀπὸ τὸ 1848 καί συνοψίζει τίς δυσκολίες μας νά τὸ ἐρμηνεύσουμε. Οἱ ἀγῶνες ποῦ ἔγιναν γιὰ τὴν καθολικὴ ψηφοφορία δὲν ἔγιναν γιὰ τὴν κατάκτηση καθήκοντος· οὔτε τὸ δικαίωμα στὴν παιδεία διεκδικήθηκε ὡς δικαίωμα ἐπιφοίτησης κάποιας κυρίαρχης ἰδεολογίας· οὔτε τὸ δικαίωμα στὴ δουλειά ὡς δικαίωμα στὴν ἐργοστασιακὴ ἢ ὑπαλληλικὴ ἀλλοτρίωση. Ἡ ἐπισήμανση γίνεται γιὰ νά τονιστεῖ ὅτι, θεωρώντας τὸ 1848 ἐκπληρωμένο μακροπρόθεσμα, ἀδρανοποιούμε τὸ μέγα πρόβλημα τῆς ἀποτυχίας του. Δὲν ἔχουμε νά κάνουμε μὲ ἀνολοκλήρωτη ἐπανάσταση, ἀλλὰ μὲ ἀποτυχημένη ἐπανάσταση. Κάθε ἐξιστόρηση ὁποιασδήποτε φάσης τοῦ 1848 πρέπει ἀναγκαστικὰ νά γίνει στὸ φῶς τῆς ἔκβασής του, δηλαδή τῆς ἤττας.

Ὁ Μάρξ, ζώντας τὰ γεγονότα καί ἀπὸ μέσα καί ἀπ' ἔξω, ἀνήμερα καί τὴν ἐπαύριο, ἐπέσήμανε δύο πράγματα: τὸν κυκλικὸ χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασης — ἢ ἐπανάσταση εἶναι μία καί ἀδιαίρετη, κοινὴ ἢ οικονομικὴ κρίση, κοινὸ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα— καί τὸν χαρακτήρα παρωδίας ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν συστατικῶν τῆς στοιχείων: ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ποῦ καταντᾷ ἐκμάθηση κατασκευῆς ὁδοφραγμάτων, ὡς τὸ πιὸ διαφορούμενο προϊόν τῆς ἀντεπανάστασης, τὸν Λουδοβίκο Βοναπάρτη· στὴ δὲ θέση τῆς ἐπαναστατικῆς προμελέτης ἐγκαθίσταται ἡ «ψευδὴς συνείδηση», ὡς ὄργανωτῆς, ἀν εἶναι δυνατόν, τῶν ἐξελίξεων<sup>3</sup>. Ἔτσι ἡ ἐπανάσταση περισώζεται ὡς ἐνιαῖο φαινόμενο, ποῦ ὅμως οἱ ἐκδηλώσεις του κατὰ τόπους δὲν φθάνουν νά υπερβοῦν τὰ ὄρια τοῦ τοπικοῦ καί τοῦ ἐπιμέρους. Ὁ Μάρξ δὲν μποροῦσε νά ξέρει ὅτι τὸ φαινόμενο θὰ ἔμενε ἀνεπανάληπτο. Μιὰ ἐπαναστατημένη κοινωνία, μοιραῖα, αὐτοσχεδιάζει. Ἀλλὰ ἐδῶ ἔχουμε ὀλόκληρο φάσμα ἐπαναστατημένων κοινωνιῶν ποῦ αὐτοσχεδιάζουν ἢ καθεμιά γιὰ λογαριασμό τῆς, καί ὅλες μαζί δείχνουν νά ἀκολουθοῦν ἓνα προδιαγεγραμμένο σχέδιο. Ὑπάρχουν κοινὰ προβλήματα, κοινὰ ὁράματα, ἀλληλεπιδράσεις. Ἀλλὰ καί ἡ παρωδία λειτουργεῖ ὡς πρόθυμος γεφυρωτικὸς παράγοντας.

Τὸ παράδοξο μὲ τὸ 1848 εἶναι ὅτι κοντὰ στίς κοινωνικὲς δυνάμεις δοκιμάζονται καί οἱ «ὑποκριτικὲς» δυνάμεις τῶν ἐπαναστατῶν. «Παίζουμε», δὲν «συνεχίζουμε» τὴν ἐπανάσταση, λέει, στοὺς ἀντίποδες τοῦ Μάρξ, ὁ Τοκβίλ<sup>4</sup>. «Ταυτιζόμαστε», δευτερώνει ὁ Μισλέ, «ἄλλος μὲ τὸν Μιραμπώ, τὸν Βερνιό, τὸν Δαντών, ἄλλος μὲ τὸν Ροβεσπιέρου»<sup>5</sup>. «Ὅπου ὑποκριτῆς σήμαινε, ἀπλῶς,

3. Βλ. τὴ συλλογὴ: Karl Marx, *The Revolutions of 1848*, ἐπιμ. David Fernbach, The Pelican Marx Library, I (1973), passim.

4. Alexis de Tocqueville, *Souvenirs*, Gallimard, Folio, Παρίσι 1978, σ. 100.

5. Michelet, *Histoire de la Révolution française*, Robert Laffont, Παρίσι 1979, I, σ. 40.

ἀναγνώστῃς ἱστορίας. Ἄλλὰ ἡ φιέστα πού ὑπῆρξε ἡ ἐπανάσταση στὴν πρώτη τῆς ἐκρηξῆς ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ κάθε προηγούμενο ἐπαναστατικῆς εὐφορίας, πάντως ἀπὸ τὸ προηγούμενο τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης. Οἱ μεταμφιέσεις τοῦ 1848 ἔρχονται σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐνδυματολογικὴ λιτότητα τοῦ 1789. Ἄν ἀφήσουμε στὴν ἄκρη τὸν «κόκκινο σκοῦφο» καὶ τὶς ἐπίσημες ρωμαϊκὲς ἀναβιώσεις, θὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἡ ἀπουσία ταξικοῦ ἐνδύματος (*sans-culottes*) εἶναι πού δηλώνει τὸν καθαρόαιμο ἐπαναστάτη, ὅτι τὸ 1790 ἡ πρόταση γιὰ καθιέρωση στολῆς στὴν Ἐθνοφρουρὰ ἀπορρίπτεται ὡς ἀντεπαναστατικὴ, ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ ἐπίστρατοι τοῦ 1792 μποροῦν νὰ φύγουν γιὰ τὸ μέτωπο μὲ τὰ ροῦχα τῆς δουλειᾶς τους<sup>6</sup>. Ἄλλιῶς τὸ 1848. Δὲν εἶναι μόνο ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἔτυχε καμιά φορά νὰ συμπέσει μὲ τὸ καρναβάλι· ἀπὸ τὶς πρώτες κινήσεις αὐτοπροσδιορισμοῦ τῶν πῶς ποικίλων ἐπαναστατικῶν ομάδων ἦταν ἡ ἀναζήτηση στολῆς<sup>7</sup>, ἔστω μὲ σκοτεινὰ κριτήρια —ἀφοῦ ζωντάνεψαν ὡς καὶ μνημῆς τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου—, ὥστε ἡ φανερὴ πρόθεση τῆς ταυτότητας καὶ τῆς διαφοροποίησης, πολλαπλασιασμένη, νὰ γεμίζει τὴν ἱστορικὴ σκηνὴ μὲ ἓνα πλῆθος ἀπὸ γραφικὲς ἰδιαιτερότητες.

Ἡ «παρωδία», ἐκφράζοντας ἀμηχανίες τῆς στιγμῆς, παραπέμπει στὸν κοινὸ πρόγονο ὅλων, τὴν γαλλικὴ ἐπανάσταση, καὶ ὁ καταλυτικὸς ρόλος τῆς «εἰδησης» τοῦ γαλλικοῦ 1848 στὶς ὑπόλοιπες χῶρες προϋποθέτει καὶ τὴν ἐνεργὸ γαλλικὴ κληρονομία. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ Παλέρμο προηγήθηκε τοῦ Παρισιοῦ δὲν μείωσε τὴν γαλλικὴ ἀκτινοβολία, ἀλλὰ τὸ «ἀνεξάρτητο» ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο ἐνθάρρυνε τὴν ἀναδρομικὴ διχοτόμηση τοῦ 1848 σὲ μιὰ «ἀστικοδημοκρατικὴ» καὶ μιὰ «ἐθνικο-απελευθερωτικὴ» ἐκδοχή: τὴν υἱοθέτηση δηλαδὴ διακρίσεων πού ἀναδύθηκαν στὴν πορεία τῶν κινήματων καὶ ἐπισημοποιήθηκαν μὲ τὴ *συντριβὴ* τους. Σὲ ἀναλογίες πού ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὸ ἐκάστοτε ἐπίπεδο ἀστικῆς ἀνάπτυξης, τὸ «κοινωνικὸ» καὶ τὸ «ἐθνικὸ» ἀλληλοσυμπλέκονται, ὀργανικὰ ἐνταγμένα στὸ «πολιτικὸ»<sup>8</sup>. Ἐνδογενεῖς παράγοντες, ὅπως οἱ γοερὲς ἀντιφάσεις τῶν κινήματων, ἀλλὰ καὶ ἐξωγενεῖς, ὅπως οἱ ἐπιταγὲς τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς, ἔφεραν συχνὰ τὸ ἐθνικὸ αἴτημα ἀντιμέτωπο μὲ τὸ κοινωνικὸ —ἢ τὸ κοινωνικὸ ἀντιμέτωπο μὲ τὸ πολιτικὸ—, ὥστε νὰ βλέπει, π.χ., κανεὶς ἐκ τῶν ὑστέρων στὸν ἐθνικισμὸ τὴν «αὐτοκαταστροφὴ» τοῦ φιλελευθερισμοῦ<sup>9</sup>. Ἄλλὰ ἡ ἐπανάσταση δὲν ἦταν

6. Ὁ.π., σ. 342, 407, καὶ II, σ. 34.

7. Βλ. Robertson, ὁ.π., σ. 80, 171, 220, 329, 351.

8. Τὸ διδακτικότερο σχετικὸ παράδειγμα εἶναι τὸ ζήτημα τοῦ Σλέσβιγκ-Χόλσταϊν. Ἡ μετέπειτα μονοσήμαντα ἐθνικιστικὴ τροπὴ του ἐπισκιαίνει τὴν πολιτικὴ του ἀφετηρία. Βλ. Wolfram Siemann, *Die deutsche Revolution von 1848/49*, Suhrkamp, Frankfurt am Mein 1985, σ. 63 - 64.

9. Geoffrey Best, *War and Society in Revolutionary Europe, 1770 - 1870*, Fontana History of European War and Society, 1983, σ. 302.

υπόθεση ιδεολογιῶν, ἦταν ὑπόθεση κοινωνικῶν δυνάμεων. Εἴπαμε ὅτι ἡ πορεία τῶν ἐπιμέρους κινημάτων μοιάζει νὰ ἀκολουθεῖ ὀρισμένους κανόνες. Ὁ κανόνας γιὰ τὴν πρώτη τους ἐκδήλωση εἶναι τὸ αἶτημα τῆς πολιτικῆς μεταρρύθμισης — πὺ μὲ minimum τὴν ἀνατροπὴ τῶν ἀποφάσεων τῆς Βιέννης ἐνδέχεται νὰ παρασυρθεῖ πρὸς ριζοσπαστικότερες κατευθύνσεις. Εἶναι αἶτημα πὺ ἐξασφαλίζει ὄχι ἀπλῶς γέφυρες ἀνάμεσα στὰ κινήματα, ἀλλὰ μιὰ ἐσωτερικὴ ἐνότητα. Κάτι πὺ μᾶς ἐπαναφέρει καὶ πάλι στὴν πρωταγωνίστρια τάξη, τὴν ἀστική.

Ἡ ἐπανάσταση δὲν ἦταν, ὅπως ξέρουμε, ἀποκλειστικὰ ἀστικὴ ιδιοτέλεια. Ὅπως καὶ τὸ 1789, οἱ ἀστοὶ πῆραν τὴν πρωτοβουλία ὄχι τῆς ἐπανάστασης, ἀλλὰ τῆς μεταρρύθμισης. Τὸ ὅτι, τότε, ὑπὸ τις δεδομένες συνθήκες, μεταρρύθμιση σήμαινε ἐπανάσταση ἀποδείχθηκε στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων (ἦταν πιθανό, ὄχι καὶ γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχή), καὶ οἱ ἀστοὶ βρέθηκαν στὴν ἐμπροσθοφυλακὴ ἐνὸς μετώπου κοινωνικῶν δυνάμεων πὺ εἶχαν συμφέρον στὴν κατάρριψη τῆς παλιᾶς τάξης (ἢ τὸ ἀπέκτησαν μέσα στὴν ἐπανάσταση). Τὸ μέτωπο δοκιμάστηκε στὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση, καὶ σὲ συμπαγὴ μορφή καὶ ἐν διαλύσει. Τὸ 1848, παρὰ τὴν ἰδιαίτερη διάδοση τοῦ μύθου τῆς ταξικῆς ἀρμονίας αὐτὰ τὰ χρόνια, οἱ διαλυτικὲς τάσεις εἶναι ἐπόμενο νὰ ὑπερισχύουν: Ἡ ἴδια ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση —οἱ ποικιλίες τῶν ἠττημένων της— δὲν εἶναι ἢ πιὸ ἀσήμαντη ἀπὸ αὐτές. Οἱ ἠττημένοι τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης —κατὰ τὴν διανομόμενη φάση— πλουτίζουν τὴν ποικιλία: ὥστε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα βλέπουμε πιὰ διαμορφωμένα, καὶ δηλωμένα, ἀντιαστικὰ συμφέροντα ἀπὸ πλευρᾶς τῶν «συμμάχων» τῶν ἀστῶν. Ἐπειτα, ἀκόμα καὶ ὡς μεταρρυθμιστρία τάξη, οἱ ἀστοὶ συμμαρίζονται μὲ τοὺς στυλοβάτες τοῦ Ancien Régime τὸ δέος μπροστὰ στὸ «φάσμα τῆς ἐπανάστασης» — τῆς ἐπανάστασης δηλαδὴ τῆς ἴδιας, τῆς ὁποίας εἶναι οἱ ἀπαραίτητοι πρωταγωνιστές. Ὡστόσο τὴ στιγμή τῆς ἔκρηξης τῆς ἐπανάστασης μέτωπο ὑπάρχει ἀκόμα, πίσω ἀπὸ τὸ αἶτημα, ἀκριβῶς, τῆς πολιτικῆς μεταρρύθμισης.

Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τῆς ἐπανάστασης μὲ τὴ μεταρρύθμιση φωτίζεται ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς Ἀγγλίας (χαρακτηριστικὰ ἀμέτοχης στὴν κρίση τοῦ 48). Ἄν στὴν Ἀγγλία μποροῦμε νὰ παρακολοθησομε τὸν βαθμιαῖο συμβιβασμὸ τῆς παλιᾶς τάξης μὲ τὴ νέα, στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη βλέπουμε τὸν διὰ τῶν ὅπλων συμβιβασμὸ, τόσο ἀπρόβλεπτο τὴν ἐπαύριο τοῦ θριάμβου τῶν κινήματων, ὅσο ἀπρόβλεπτος ἦταν, γιὰ ὅλους τοὺς ἐνδιαφερόμενους, καὶ ὁ ἴδιος ὁ θρίαμβος. Τὸ μεγάλο, σχετικὰ, διάστημα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῆς ἐπανάστασης (Φεβρουάριος 1848 - Αὐγούστος 1849) εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν ἀστῶν μὲ τὴν ἀντεπανάσταση, καὶ τῆς ἀντεπανάστασης μὲ τοὺς ἀστοὺς, καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἱστορία τῆς διεκδικήσεως (ἀπὸ «μάζες» ὀλοένα συρρικνούμενες) ἐλευθεριῶν πὺ κατακτήθηκαν μέσα σὲ λίγα εἰκοσιτετράωρα. Οἱ «ἐλευθερίες» ἦταν καταδικασμένες, ἀπὸ

τῆ στιγμῇ πού ἡ ἀστική τάξη, ὡς τάξη, διαχώρισε τὴ θέση της· κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο ἄρκεσε ἡ διάσπασή της, ἡ διάλυσή της εἰς τὰ ἕξ ὧν συνετέθη. Τὰ ἐπαναστατικὰ καθεστῶτα πού ἀπορρέουν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τὸ ἀστικό μεταρρυθμιστικὸ κίνημα, λαμβάνουν κάθε μέτρο γιὰ τὴ νομιμοποίησή τους, κανένα γιὰ τὴν διασφάλισή τους. Πέρα ἀπὸ τὰ ὁδοφράγματα, τὶς ἀεικίνητες λεγεῶνες, ἢ τὶς εὐάριθμες περιπτώσεις «συμβατικοῦ» πολέμου (Οὐγγαρία, Ἰταλία), στὴν τελικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸν ὀργανωμένον στρατὸ τῆς ἀντεπανάστασης ἡ ἐπανάσταση κατέρχεται ἄοπλη.

Αὐτὴ εἶναι ἡ μιὰ ὄψη τοῦ προβλήματος: Οἱ ἀστοὶ ὑποχωροῦν μπροστὰ στὰ ἴδια τους τὰ αἰτήματα — ὅσα δὲν φέρουν πιά εἰδικὰ ἀστικὴ σφραγίδα: ἐλευθεροτυπία, καθολικὴ ψηφοφορία, ἐθνοσυνέλευση κλπ. Δημιουργοῦν δίκαιο, ἀναζητῶντας ταυτόχρονα «νομικὸ ἔρεισμα», θεωρώντας διαπραγματεύσιμα τὰ κεκτημένα. Δὲν θὰ χρειαστεῖ νὰ φάει τὰ παιδιὰ της ἡ ἐπανάσταση —κατὰ τὸ παράπονο τῆς Γιρόνδης—, ἀφοῦ τὰ θέτει ὑπὸ κηδεμονία. Ἐν ἰσχύει ὅτι ἡ ἐκβασὴ κάθε «ἐπιτυχοῦς» ἐπανάστασης κρίνεται ἀπὸ τὸν βαθμὸ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐνσωματωθοῦν μετὰ τὸ τέλος της τὰ προεπαναστατικὰ «κατάλοιπα», ἐδῶ βλέπουμε τὸ παράδοξα ἀντίστροφο: τὰ «κατάλοιπα» νὰ ἀπορροφῶν τὴν ἐπανάσταση, ὅσο διαρκεῖ ἀκόμα, καὶ νὰ δημιουργοῦν, μακροπρόθεσμα, τὸ νέο status quo στὴν Εὐρώπη. Ἡ «ἀντεπανάσταση» βγαίνει, βέβαια, κι αὐτὴ ἀπὸ τὸν δρόμο της. Ἀναλαμβάνοντας τὴν σκυτάλη τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀστῶν κηρύσσει μόνη της τὴν ὀριστικὴ ἐκπνοὴ τοῦ Ancien Régime. Ὅμως ἡ «ὑποχώρηση» στὸ οικονομικὸ πεδίο ἔχει ὡς βαρῦτιμο ἀντάλλαγμα τὸν πλήρη ἔλεγχο τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ — μὲ ἀποτέλεσμα, τὸν στεγανὸ, στὸ ἕξῃς, χωρισμὸ οἰκονομικοῦ-πολιτικοῦ-κοινωνικοῦ. Τὸ αἶτημα αὐτῆς τῆς ἐνότητος ἀκυρώνεται. Τὸ ἀστικὸ πρόγραμμα διαλύεται στὸ αἶτημα τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ».

Ἐπάρχει καὶ ἡ ἄλλη ὄψη, ἡ ἐπίσης ἰδιόρρυθμη σχέση θεωρίας καὶ πράξης σ' ὅλες τὶς φάσεις τῆς ἐπανάστασης. Δεδομένου τοῦ πληθωρικοῦ ρόλου τῶν διανοουμένων στὸ 48, καθόλου παράδοξη, ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ, ἡ ἀντίφαση: κάθε ἐπαναστατικὸ γεγονός πέρα ἀπὸ πρόκληση γιὰ περαιτέρω δράση ἀποτελοῦσε κι ἓναν ὄχι λιγότερο ἀπαιτητικὸ θεωρητικὸ γρίφο. Μέρος τοῦ 48 ἦταν καὶ τὸ Κομμουνιστικὸ μανιφέστο, κι ἂς ἄσκησε ἀσήμαντὴ μόνον ἐπιρροὴ στὶς ἐξελίξεις. Μέρος του καὶ ἡ ὑπεραισιδόξη «ἐπανάσταση τῆς περιφρόνησης», ἡ ἀγόρευση τοῦ Λαμαρτίνου πού ἀπέτρεψε τὴν καθιέρωση τῆς κόκκινης σημαίας, οἱ ἀτέρμονες συζητήσεις σὲ συμπόσια, λέσχες καὶ κοινοβούλια. Μέρος του καὶ ἡ συνέλευση τῆς Φραγκφούρτης, ὅπου τὸ ἀπόσταγμα τῆς γερμανικῆς διανοήσεως ἐπέμενε νὰ συζητᾶ γιὰ τὰ θεμελιώδη δικαιώματα τῶν Γερμανῶν, ἐνῶ τὰ γεγονότα γύρω της εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ τὴν καταργοῦν. Πόσο ταχύτερη, ἀποτελεσματικότερη, λακωνικότερη, ἡ Συντακτικὴ τοῦ 1789 προκειμένου περὶ δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι τοῦ Γάλλου. Ἀλλὰ οἱ ἐπανα-

στάτες τοῦ 1789 ἀναγνώριζαν στίς πράξεις τους τὴν ἐκπλήρωση τῶν αἰτημάτων τοῦ διαφωτισμοῦ, εἶχαν τὸν «ὀρθὸ λόγον» πρόχειρο· ἡ φαιά οὐσία τῶν ἐπαναστατῶν τοῦ 1848 εἶναι ρομαντικῆς σύστασης. Στὴ Γαλλία ἡ ἐξόντωση τῶν ἀστῶν διανοουμένων εἶχε σημασία κυριολεκτικῆ: καρατόμηση. Τώρα οἱ διανοούμενοι ἀναλώνονται σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ δώσουν στὴν ἐπανάσταση πειστικὴ —καὶ τεκμηριωμένη— ὄψη. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὄχι ἡ ἀνταγωνιστικότητα θεωρίας καὶ πράξης, ὄχι ἡ ὑποταγὴ τῆς πράξης στὴ θεωρία, ἀλλὰ ἡ πλήρης ἀπώλεια τοῦ συντονισμοῦ. Εἶναι «τρελὴ χρονιά» («*tolles Jahr*») τὸ 1848. Ὑπῆρξαν διανοούμενοι ποὺ τοὺς συνεπῆρε ἡ μέθη τῆς δράσης ("Ενγκελς, Μπακούνιν, Βάγκνερ κλπ.), ὅμως οὔτε αὐτοί, οὔτε οἱ μεγάλες κεφαλές τῶν Συνελεύσεων, ἐμπόδισαν τὸν Φόουερμαχ νὰ ἀποδώσει τὴν ἦττα τῆς γερμανικῆς ἐπανάστασης στὴν διανοητικὴ της πενία<sup>10</sup>.

Εἶναι προφανές ὅτι οἱ ἐπαναστάτες —οὔτως ἢ ἄλλως— δὲν κρατοῦσαν στὸ πεδίο τῆς μάχης τὴν πλήρη λίστα τῶν ἀστικῶν, ἢ οἰωνοῦσαν ἄλλων, αἰτημάτων. Κι ὅμως τὸ παράλογο συμπέρασμα ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ παρασυρθεῖ εἶναι ὅτι τὸ 1848 οἱ κοινωνικὲς δυνάμεις —ὄχι οἱ ἡγεσίες— διέπραξαν θεωρητικὰ σφάλματα· ἢ, ὅτι ἡ ἴδια ἡ εὐρωπαϊκὴ ἱστορία διέπραξε θεωρητικὰ σφάλματα. Οἱ ἐξετάσεις ποὺ ἔδωσε ἐπιτυχῶς ἡ ἀντεπανάσταση δὲν ἦταν τόσο στὴν ἐνοπλὴ ἀναμέτρηση· ἡ ἐποχὴ δὲν ἦταν μὲ τὸ μέρος της, οὔτε ἡ ἀπλὴ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ τὴ σώσει. Πρόλαβε, ἴσως, τὸν Μάρξ: ὁ δλοκληρωτικὸς της θρίαμβος θὰ ὀδηγοῦσε, ἀραγε, σὲ νέα ἐπανάσταση; Ἡ εἰρωνεῖα εἶναι ὅτι τὸ στήριγμά της τὸ βρῆκε στοὺς *ξεγραμμένους* τοῦ Μάρξ: τοὺς μικροαστοὺς καὶ τοὺς μικροὺς λαοὺς. Τὸ ὄπλο της, σὲ ὅσα ἀπὸ τὰ πολιτικὰ αἰτήματα τοῦ 1848 — ὡς τύποι πλέον χωρὶς περιεχόμενο — θὰ μπορούσαν, ἐπιτυχέστερα ἀπὸ κάθε κοινὸ μέτρο καταστολῆς, νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐπανάσταση. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἐκτοτε ἐπανάσταση δὲν ξαναεμφανίστηκε μὲ τὴν ἴδια μορφή, τὴ μορφή δηλαδὴ τῆς *ἐπιδημίας*.

Σ' ἓνα τέτοιο πλαίσιο, ποιά θὰ ἦταν ἡ θέση τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου; Μέσα στὴν ἀντιφατικότητά της εὐρωπαϊκῆς ἐπανάστασης, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ χωρέσουν καὶ τὰ ἐλληνικὰ πράγματα; Ἀπήχηση ὑπάρχει ὅπωςδὴποτε — τὸ μαρτυροῦν τύπος, διαδηλώσεις, συνθήματα, προπόσεις—, ἀποδεικνύει ὅμως τίποτε ἀπὸ μόνη της; («Ἀπήχηση») ἔχουμε καὶ στὴν Ἀγγλία, ὅπου οἱ εἰδήσεις τῶν γεγονότων τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης προκαλοῦν κύμα ἀντιδράσεων:

10. Μὲ τὴν χαριτωμένη ἐμμεσότητα ποὺ ἐπέβαλλε ἡ λογοκρισία, ὁ Φόουερμαχ ἀναφέρει ὡς κύριο αἶτιο τῆς «νίκης τῆς ἀντίδρασης» τὴν κακὴ διατροφή, ποὺ στέρησε τοὺς ἐγκεφάλους ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα χημικὰ συστατικά («*Die Naturwissenschaft und die Revolution*», στί: Ludwig Feuerbach, *Werke*, 4, Suhrkamp, Frankfurt am Mein 1975, σ. 264).

δημοσιεύματα, συλλαλητήρια, ανταρσίες, παρατηρείται ακόμα και η απαραίτητη «ήττα» στο τέλος, με το φιάσκο των χαρτιστών<sup>11</sup>. Κι όμως η αγγλική ιστοριογραφία (και η ευρωπαϊκή άλλωστε) αποφεύγει να εντάσσει αυτά τα πράγματα στο περιθώριο και της ευρωπαϊκής επανάστασης. Η κοινωνική αναταραχή στην Αγγλία του 1848 δεν επισκιάζει ούτε στο ελάχιστο το καταλυτικό για το ίδιο το ευρωπαϊκό 1848 ερώτημα: όχι ποιός ο βαθμός εμπλοκής της Αγγλίας στα ευρωπαϊκά, αλλά, αντίθετα, γιατί δεν έγινε επανάσταση στην Αγγλία. («Απήχηση» έχουμε και στο γερμανικό παράδειγμα. Όμως ο γερμανικός κόσμος ανταποκρίνεται στην «είδηση» της επανάστασης<sup>12</sup> άποροφώντας, έπαυξάνοντας, όλα τα προβλήματα της πρωτογενούς γαλλικής και της πρωτογενούς ιταλικής — και βυθίζεται στα αδιέξοδά τους. Η «είδηση», εκεί, γεννά δράση και γεννά συζήτηση. Το ένα, ίσως, τρώει το άλλο. Αλλά πίσω από τη δράση υπάρχουν τα «προμαρτιανά» (Vormärz), πίσω από την συζήτηση υπάρχει «έντοπια» θεωρία, για να τη στηρίξει ή για να τη συνθλίψει.

Τί σχέση έχει λοιπόν η ελληνική «απήχηση» με την αγγλική ή την γερμανική; Το πρόβλημα έδω δεν είναι αν η Μεσόγειος αποτελεί θερμότερο αγωγό ιδεών απ' ό,τι τα θολά νερά της Μάγχης; ή αν τα ατμόπλοια που καταπλέουν στους ελληνικούς λιμένες είναι βραδύτεροι από ασφαλέστεροι μεταφορείς είδησεων απ' ό,τι οι γερμανικοί σιδηρόδρομοι; ή αν οι Έλληνες φοιτητές του έξωτερικού, εν σώματι, μη έχοντας άλλη έγνοια παρά πώς να προσλαμβάνουν ευρωπαϊκά ιδεολογήματα, προλειάνουν ιδεωδώς το έδαφος για ανάλογες «προσλήψεις» και στο έσωτερικό. Οι «ιδέες», τα συνθήματα, μπορεί υπό τις κατάλληλες συνθήκες να έχουν ακαριαία διάδοση, όχι όμως και ακαριαίες συνέπειες· μπορεί να έχουν έξουσία επί των όραμάτων, όχι έξουσία επί της πραγματικότητας. Η πραγματικότητα στην περίπτωσή μας δεν φωτίζεται με το να επικαλεστεί κανείς τον Μακρυγιάννη που οσμίζεται «τόν άγέρα όπου φυσάγει εις την Ευρώπη», τον Δεληγεώργη που ζητωκραυγάζει υπέρ της δημοκρατίας, ή τους τριακόσιους «δοτόρους» της Κεφαλονιάς. Πρόκειται για αναφορά σε λάθος συμφραζόμενα: τα γενικά συμφραζόμενα της σχέσης των Ελλήνων με την Ευρώπη (όχι της ελληνικής με την ευρωπαϊκή ιστορία), όπως την ζούν και όπως την πιστεύουν οι Έλληνες του 19ου αιώνα· υπόθεση πολύ παλαιότερη του 1848.

Αυτή τη χρονιά μερίδα του τύπου, όντως, ξεσηκώνεται, παραληρεί. Δίχως καμιά άμφιβολία, άρειμάνιος τύπος υποδηλώνει έρεθισμένη κοινή γνώ-

11. Πβ. περιγραφή της γαλλικής απήχησης στην Αγγλία από την σκοπιά ενός χαρτιστή: R.C. Gammage, *History of the Chartist Movement 1837 - 1854* (1854), Λονδίνο 1894, σ. 291 κέ.

12. Βλ. Siemann, *ό.π.*, σ. 177 κέ.

μη. 'Ερεθισμένη κοινή γνώμη μπορεί και να σημαίνει κοινωνία ή θεσμούς σε κρίση. 'Ενθουσιασμός για την άνατροπή του Λουδοβίκου Φιλίππου μπορεί και να υποκρύπτει επιθυμία για την άνατροπή του 'Οθωνα. 'Εθνικές εξάρσεις μπορεί και να προμηνύουν την ώριμανση κάποιου απελευθερωτικού κινήματος. Και από την άλλη μεριά, ο 'Οθων —οίσοσδήποτε έστεμμένος άλλωστε— ασφαλώς και δέν ευχαριστήθηκε με τὰ μαντάτα, ασφαλώς και άνησύχησε. Οί Δυνάμεις του Συνεδρίου της Βιέννης ασφαλώς και απέδιδαν στην επανάσταση επιδημικό χαρακτήρα. 'Αρκοῦν όλα αυτά για να γενεαλογήσουν τὸ ελληνικό πρόβλημα από τις ύπόγειες διαδικασίες μέσα στα «συγκοινωνούντα άγγεϊα»<sup>13</sup> τῶν ευρωπαϊκῶν χωρῶν; 'Αρκεῖ τὸ «ζήτω ή δημοκρατία» για τὸν κλυδωνισμό ενός θρόνου; 'Αρκεῖ τὸ τραγούδι τῶν Γιρονδίνων, πὸ ἄδεται στὸ Ληξούρι στίς 14.9.1848, για τὸν «έξευρωπαϊσμό» τῆς κεφαλονίτικης άγροτικῆς εξέγερσης; Πρόκειται για ἄπλο πρόβλημα αναλογιῶν και προτεραιοτήτων. Θά ἦταν, π.χ., σάν να αἰτιολογοῦσαμε τὴν άνοδο του Λουδοβίκου Βοναπάρτη με τὴν άποτυχία του Δημητρίου Καλλέργη να τὸν φέρει στὸν ελληνικό θρόνο<sup>14</sup> (γιατί, πραγματικά, αν γινόταν βασιλιάς στην Ελλάδα, πὸς θά γινόταν αυτοκράτορας στη Γαλλία). 'Η σάν να παίρναμε τοῖς μετρητοῖς τὴν άποψη του Σοφιανόπουλου: «'Ηγγικεν ή ὥρα! 'Ο Οὐρανός έσάλευσεν άπασαν τὴν Εὐρώπην, μόνον και μόνον δια να λυτρώση τὴν δούλην Ρούμελην από τὴν σκλαβιάν»<sup>15</sup>.

Αὐτονόητα πράγματα, ὅπως αὐτονόητο παραμένει και τὸ μόνο άρραγές πλαίσιο ευρωπαϊκῆς έπιρροῆς, δηλαδή ή πολιτική τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τὸ 1848, ὅπως και πριν και μετά. Τὰ γεγονότα στην Εὐρώπη άπ' αὐτὴν τὴν άποψη δέν μπορούν παρὰ να ἔχουν έπιπτώσεις στην 'Αθήνα, άφοῦ με τὴν πτώση του Λουδοβίκου Φιλίππου και του Γκιζώ, ο 'Οθων στερεῖται ἕνα ισχυρὸ στήριγμα, ο Κίτσος Τζαβέλλας τὴν πρωθυπουργία, ο Λάουονς έπιχειρεί, στην δέ αντίπολίτευση γεννῶνται έλπίδες. 'Αλλά ή διπλωματία μπορεί να ὑπαγορεύσει πολιτική, να έπηρεάσει πολλαπλά τις εξελίξεις, ὄχι και να ὑπαγορεύσει τις δομές ή τὰ αἰτήματα μιᾶς κοινωνίας. Χώρα πού, ὅπως ξέρουμε, τὸ 1848 δέν έξαντλεῖται στα «εὔκολα»: στην πτώση του Λουδοβίκου Φιλίππου, ή ἔστω στην εκστρατεία του Γαριβάλδη.

Θά ἦταν άδικία να ὑπείσέλθουμε στὸ ζήτημα αν «απήχηση» σημαίνει και «κατανόηση». Οὔτε στην Εὐρώπη, τὴν κρίσιμη αὐτὴ έποχή, προαπειτοῦνταν, για τὴν ἐκδήλωση ενός κινήματος, κάποια βαθύτερη κατανόηση, εκ μέρους τῶν επαναστατῶν, του τί ακριβῶς συνέβαινε. 'Αλλά ο σημερινός

13. Salvatorelli, ὁ.π., σ. 64.

14. Λεπτομέρειες για τὸ άξιοπερίεργο αὐτὸ σχέδιο του Καλλέργη: Marietta Economopoulou, *Parties and Politics in Greece (1844 - 1855)*, 'Αθήνα 1984, σ. 148 - 149.

15. Παν. Σοφιανόπουλος, *'Η σωτηρία τῆς ελευθέρως 'Ελλάδος και ή απελευθέρωσις τῆς δούλης*, 'Αθήνα 1848, σ. 3.

ιστορικός υποχρεούται να κατανοήσει, να προσπαθήσει τουλάχιστον. Συνέβησαν λοιπόν το 1848 γεγονότα — και πολλά — στον ελληνικό χώρο, και το ζητούμενο είναι, πριν από την απευθείας ή έμμέσως σύνδεσή τους με τα ευρωπαϊκά, ή έρμηγεία τους, πού προϋποθέτει μια σειρά συνδέσεων: τών γεγονότων μεταξύ τους, με τα προηγούμενα, με τα έπόμενα. "Ας δοϋμε τί έχουμε να συνδέσουμε, πού δηλαδή δέν μπορούμε να έπισημάνουμε μια αυτόνομη προϋπάρχουσα σύνδεση.

Κατ' αρχήν, τὰ έλλαδικά με τὰ έπτανησιακά. 'Η ελληνική ταυτότητα και τών δύο αποτελεί δευτερεύοντα συνδετικό κρίκο. "Ο,τι παρατηρήθηκε πιο πάνω για τή σχέση τών 'Ελλήνων με τήν Εϋρώπη μπορεί, αϋστηρως τηρουμένων τών αναλογιών, να εφαρμοστεί και στη σχέση 'Ελλάδας-Έπτανήσων, αφού μέρος τών «ιδεών» πού φθάνουν στην 'Αθήνα έχει προηγουμένως διϋλισθεί από 'Επτανήσιους. 'Οπωςδήποτε οι δύο κοινωνίες διαμορφώνονται έρήμην ή μία τής άλλης. 'Ακόμα κι αν θεωρήσουμε κοινό τὸ αίτημα τής 'Ενωσης (ήδη τὸ 1848) πρέπει να λάβουμε υπόψη και τήν μέχρι στιγμής απροσδιόριστη διάδοσή του και τήν ειδική του σημασία ένθεν και ένθεν τοϋ 'Ιονίου. Τὰ προβλήματα είναι διαφορετικά, είναι φυσικό λοιπόν οι ταραχές να έχουν διαφορετικό χαρακτήρα και στόχους στη μια και στην άλλη περίπτωση. 'Ελλαδικά και έπτανησιακά μπορούν ώραιότατα να εξεταστοϋν μεμονωμένα, ώστόσο αϋτὸ θά συνεπαγόταν τήν πιθανή υποβάθμιση κοινῶν παραγόντων πού θά έριχναν κάποιο φῶς και στα μὲν και στα δέ: πρόκειται, κυρίως, για τήν πολιτική τής ελληνικής κυβέρνησης και τήν πολιτική τής βρετανικής, έπίσημες και ανεπίσημες. Τὸ 1848, τὸ συμφέρον τής έλλαδικής πλευρᾶς βρίσκεται στους αντίποδες τοϋ συμφέροντος τής άγγλικής. 'Ο "Οθων έμφανίζεται να υποστηρίζει στα 'Επτάνησα ομάδες έξ όρισμοϋ αντίπαλές του ιδεολογικά, ή άγγλική διπλωματία έμφανίζεται να εϋνοεί στην 'Ελλάδα κινήσεις αποσταθεροποίησης πού θά τής ήταν άδιανόητο να εύχηθεί και στους 'Επτανήσιους. Κανένας, λοιπόν, φόβος για τή διάδοση τοϋ έπιδημικοϋ, ακόμα τότε, φαινομένου τής επανάστασης; 'Ελλαδίτες παράνομοι βρίσκουν άσυλο στα «επαναστατημένα» 'Επτάνησα, 'Επτανήσιοι στην «επαναστατημένη» 'Ελλάδα. Σε μια περίοδο έπιφυλακής σ' όλα τὰ ευρωπαϊκά ανακτοβούλια, μια τέτοια έλλειψη άνησυχίας άξιζει να σημειωθεί.

Συνδέσεις, έννοείται, πρέπει να γίνουν και στους κόλπους τοϋ κάθε κινήματος. Στο έπτανησιακό παράδειγμα τὸ βασικό ασύνδετο είναι μεταξύ τής έστίας τής αναταραχής, πού είναι ή Κεφαλονιά, και τοϋ γενικοϋ έπτανησιακοϋ προβλήματος: κάτι πού δυσχεραίνεται με τήν εκ τών υστέρων, αλλά και πρώιμη, ιδεολογική χρήση τοϋ 1848 από τους ριζοσπάστες (αντίστοιχο τής οποίας δέν υπάρχει για τὸ έλλαδικὸ 1848). "Επειτα, ὁ συσχετισμός τών κοινωνικῶν δυνάμεων στο νησί: διαυγέστερες άπ' ὅ,τι στην 'Ελλάδα οι αντίθεσεις, τὰ συμφέροντα (όπως έν γένει στα 'Επτάνησα), ὅμως ή μικροσκοπική

κλίμακα έμπνέει, ίσως, συμμαχίες που υπό άλλες συνθήκες θα ήταν προβληματικές: ριζοσπάστες διανοούμενοι —(άρχοντικής) προέλευσης—, κλήρος, χωρικοί. "Αν λάβουμε, τέλος, υπόψη κι έναν βασικό παράγοντα τής αναταραχής, την κρίση τής σταφίδας, που πλήττει ειδικά την Κεφαλονιά και όφείλεται στον ανταγωνισμό ειδικά τής Ελλάδας, ολοκληρώνεται ό κύκλος τών ζητουμένων συσχετισμών.

Στό έλλαδικό παράδειγμα, πάλι, υπάρχει άλλο ένα πλέγμα άσυνδέτων. Έδώ τό κύριο πρόβλημα προκύπτει από την μεγάλη ποικιλία τών ταραχών: κινήματα στη Ρούμελη, κινήματα στον Μοριά, αναβρασμός στην Αθήνα — με διαδηλώσεις, συνωμοτικούς έλιγμούς διπλωματών, πολιτικών, λογίων. Τό ζήτημα τών στόχων τίθεται έντονότερα άπ' ό,τι στα Έπτάνησα. Υπάρχει κέντρο; υπάρχει «ξένος δάκτυλος»; Ποιά ή σχέση τών ανταρσιών με τό παλιό πρόβλημα τής ένταξης του άτακτου στρατιωτικού στοιχείου στο έλληνικό κράτος, ποιά ή σχέση τους με τό νέο πρόβλημα του κενού που αφήνει ό θάνατος του Κωλέττη (1847) και ή γαλλική «ύποχώρηση» από την Ελλάδα; Πώς θα σταθμιστεί ό «έθνικός παράγων», όχι μόνο από την πλευρά τών ανταρτών, αλλά και από την πλευρά του μεγαλοϊδεάτη Όθωνα, με τους ένθικούς αντιπερισπασμούς, την εύρεία δραστηριότητα έταιριστών, κλπ., κλπ.;

Καιρός τώρα να δοϋμε τί λύσεις έχει προτείνει επί τών προκειμένων ή ιστοριογραφία μας.

Η καθαρή σύμπτωση τής έκατονταετηρίδας του 1848 με την επάυριο του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, κοντά στην κατακόρυφη διόγκωση τής σχετικής βιβλιογραφίας, καθιέρωσε μιá ίσοπεδωτική αναδρομική αίσιοδοξία («ή άνοιξη τών λαών»: δηλ. οι πρόγονοί μας), και, όχι σπάνια, μιάν ανεπαίσθητη (αλύπη) για την καθυστέρηση του κοινωνικού κινήματος (που αντισταθμίζεται από την συνήθη συγκατάβαση για τά «σφάλματα» ή την «άνωριμότητα» παρελθουσών γενεών). Καμιá εποχή φυσικά δεν μπορεί να κατηγορηθεί ότι θέτει (αλάθος) έρωτήματα σε οποιαδήποτε άλλη προγενέστερη, καμιá εποχή δεν επιλέγει (αλάθος) εποχή ως αντικείμενο του ενδιαφέροντός της. Όστόσο στην άφετηρία του έλληνικού ενδιαφέροντος για την αυτότελη μελέτη τών γεγονότων του 1848 στον έλληνικό χώρο βρίσκεται ένα όσο και να 'ναι έξωτερικό έρέθισμα: ή επιστημονική συμμετοχή τής Ελλάδας στον έορτασμό τής έκατονταετηρίδας. Με τις αντίστοιχες συμβολές τών Μ. Σακελλαρίου και Τ. Βουρνά έχουμε σχεδόν ταυτόχρονα την άποψη τής παραδοσιακής, άς πούμε, ιστοριογραφίας και την άποψη τής λεγόμενης «προοδευτικής».

Στή μελέτη του Σακελλαρίου<sup>16</sup> βρίσκουμε μιá συνοπτική καταγραφή τών

16. Μ. Β. Σακελλαρίου, «Τό 1848 στην Ελλάδα», *Τά Νέα*, 22.11., 29.11., 6.12., 13.12., 20.12., 27.12.1948, 3.2., 10.1., 17.1., 24.1., 31.1., 7.2., 14.2.1949. «Τό 1848 -

γεγονότων τοῦ 1848 - 9 στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ Ἑπτάνησα — μοναδική, ση-  
μειωτέον, περίπτωσις ἔπου τὰ δύο συνυπάρχουν σὲ κοινὸ πλῆσιον. Ἡ μικρὴ  
ἐκτασις τῆς μελέτης δὲν ἐπιτρέπει κάποια ἰδιαιτέρη θεωρητικὴ ἀνάλυσις, πέρα  
ἀπὸ τὴν διακριτικὴν διαφοροποίησιν τῶν ἐλληνικῶν ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ γεγο-  
νότα. Ὡστόσο ἤδη ὁ τίτλος: «Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα» προδιαθέτει γιὰ τὴν  
δεδομένη συγγένειαν· ἐνῶ μιὰ κάπως στατικὴ εἰκόνα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 1848  
διαφαίνεται πίσω ἀπὸ τὴν αἰτιολόγησιν τῆς ἀναιμικῆς ἐλληνικῆς κινήσεως·  
Διαβάζουμε, π.χ., ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶχε σύνταγμα, ἐπομένως εἶχε προη-  
γηθεῖ στὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ κυριότερου πολιτικοῦ αἰτήματος τῶν εὐρωπαϊκῶν  
λαῶν (Τὰ Νέα, 20.11.1948)· ἢ ὅτι λόγῳ τῆς ὑπαρξέως ἐθνικοῦ προβλήματος  
«ἦταν ἐπόμενον» νὰ συγκινήθῃ ἀπὸ τὸ «ἐθνικόν» καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ «κοινωνικόν»  
σκέλος τοῦ 1848, ἀφοῦ μάλιστα καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς δυτικῆς  
Εὐρώπης τῆς ἦσαν ἄγνωστα (20.12.1948)· μιὰ ἐθνικὴ συγκίνησις, ἐπιπλέον,  
ποῦ ὑπερτονίζεται χάρις στὴν ἀπαρχαιωμένη πιά ἀπόψιν γιὰ τὸν «λαϊκόν» καὶ  
«ἐπαναστατικόν» χαρακτήρα τοῦ γαλλικοῦ κόμματος (6.12., 20.12.1948) εἰς  
βάρος τῆς «πολιτικῆς σημασίας» τῶν ἐλλαδικῶν ἀνταρσιῶν (24.1.1949). Στὰ  
Ἰόνια, πάλι, ἡ «ταυτοσημία» ἐθνικῶν καὶ πολιτικῶν ζητημάτων (21.2.1949)  
δείχνει αὐθαίρετη μπροστὰ στὴν ὑπαρκτὴ, ἀκόμα τὸ 1848, κίνησιν γιὰ πολι-  
τικὴ μεταρρυθμίση. Ὅπως καὶ νὰ ᾖ τὸ πρᾶγμα, τὰ γεγονότα, τουλάχιστον,  
ὑπάρχουν ἐκεῖ, καὶ ἡ γενικὴ εἰκόνα, ἢ οἱ ἀναλογίαι ἀνάμεσα στὰ ἐπιμέρους,  
δὲν ἔχουν οὐσιαστικὰ μεταβληθεῖ στίς δεκαετίαις ποῦ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴ  
δημοσίευσιν τῆς μελέτης τοῦ Σακελλαρίου.

Τελείως διαφορετικὴ περίπτωσις ἡ δευτέρη ἐλληνικὴ συμβολὴ στὸν ἑορ-  
τασμό, τοῦ Τ. Βουρνᾶ<sup>17</sup>, ποῦ ἔγραψε τὸ γνωστότερον, ἴσως, «βοήθημα» γιὰ  
τὸ 1848. Τὸ βιβλίον τοῦ Βουρνᾶ ἔχει μιὰ βασικὴ ἀδυναμία στὴν ὁποία ὀφείλει  
καὶ τὴ γραφικότητά του: σκοπὸς του εἶναι ἡ πάσις θυσία ἐνταξί τῶν ἐλλαδι-  
κῶν πραγμάτων σ' ἓνα (δῆθεν) μαρξιστικὸ σχῆμα — γιὰ νὰ πάψῃ ἐπιτέλους  
ἡ «καταστροφικὴ» τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 1848, ποῦ δὲν εἶναι λησταντάρτες,  
δὲν εἶναι συμμορίται, ἀλλὰ ὅ,τι εὐγενὲς ἀντίθετον (σ. 5). Γραμμένον καθὼς

1849 στὰ Ἰόνια», ὁ.π., 21.2., 28.2., 14.3., 21.3., 4.4., 11.4., 18.4.1949. Πβ. τοῦ ἴδιου,  
«Hellenism and 1848», στὸ: *The Opening of an Era, 1848. An Historical Symposium*,  
ἐπιμ. F. Fejtö, Λονδίνο 1948, σ. 377 - 373, καὶ «L' Hellenisme et 1848» στὸ: *1848 dans  
le monde. Le printemps des peuples*, ἐπιμ. F. Fejtö, τ. II, Les éditions de mi-  
nuit, 1948, σ. 319 - 354.

17. Τάσος Βουρνᾶς, *Τὸ ἐλληνικὸ 1848. Ἀγῶνες γιὰ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ μετα-  
σχηματισμὸν στὴν Ἑλλάδα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀστικοδημοκρατικῶν ἐξεγέρσεων*,  
Ἀθήνα 1983. Τὸ βιβλίον γράφηκε τὸ 1947 καὶ «προοριζόταν νὰ δημοσιευθεῖ σὰ συμβολὴ  
τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς στὰ 100 χρόνια (1848 - 1948) τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀστικοδημοκρα-  
τικῶν ἐξεγέρσεων, ποῦ γνωστὰς τῆσαν πλατικὰ σ' ὅλη τὴν Εὐρώπην τότε». Ἐκδόθηκε μόλις  
τὸ 1952.

είναι σὲ περίοδο διωγμῶν τῆς Ἀριστερᾶς —καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα— ἀντανανκλᾶ τὴν τότε φάση στὴν ἀναζήτηση τοῦ «προσώπου» τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς μέσα ἀπὸ τὴν κατασκευὴ μιᾶς «ἀριστερῆς» ἱστορίας τῆς Ἑλλάδας. Ὅμως ἡ ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου τὸ 1983 —ἀκόμα καὶ μὲ τὶς ἐπιφυλάξεις πού ὁ συγγραφέας διατυπώνει στὴν προλογικὴ «σύντομη κατατοπιστικὴ ἐξήγηση» (σ. 6)— στερεῖ ἀπὸ τὸ βιβλίο τὰ ἐλαφρυντικὰ τῆς πρώτης, ἔστω τῆς δευτέρας (1956) ἔκδοσης. Τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἐπανεκδόσης γιὰ λόγους συναισθηματικούς δὲν ἐπαρκεῖ. Ἡ κριτικὴ ὀπισθοχωρεῖ τροχάδην. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα ὡς «ἡ καταπληκτικότερη ἱστορικὴ μπλόφα τῆς νέας μας ἱστορίας» (σ. 23), ἡ ληστεία ὡς ἐκφυλισμὸς τῆς «ἀδιάκοπης ἔνοπλης πάλης» τῆς ἀγροτιᾶς κατὰ τῆς ὀλιγαρχίας (σ. 29), τὰ «λείπει ἡ ἀναγκαία πολιτικὴ ὀργάνωση, λείπει τὸ κόμμα» (σ. 65), προκειμένου περὶ ὑποθετικοῦ δημοκρατικοῦ ρεύματος στὴν Ἑλλάδα — ὅλ' αὐτὰ καὶ ἄλλα παρόμοια, «τεκμηριωμένα» ἀπὸ τὸν τύπο τῆς ἐποχῆς, ἔχουν πάψει πλέον καὶ νὰ διασκεδάζουν ἢ νὰ ἐνοχοῦν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μὲ τὴν διπλὴ αὐτὴ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδας στὸ «1948», τὸ «1848» ὀριοθετεῖται ὡς αὐτόνομη *terra incognita* τῆς νεότερης ἐλληνικῆς ἱστορίας. Ἐκτοτε πέρασαν χρόνια πολλά, μέχρι πού πρόσφατα ἡ σχετικὴ ἔρευνα πλουτίστηκε μὲ δύο διατριβές, τῆς Μιράντας Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ καὶ τοῦ Σπύρου Α. Μπρέκη, πού ἐξετάζουν ἀντίστοιχα τὴν ἐπτανησιακὴ καὶ τὴν ἐλλαδικὴ ὕψη τοῦ προβλήματος. Μ' αὐτὲς θὰ ἀσχοληθῶ τῶρα ἐκτενέστερα.

Τὸ βιβλίο τῆς Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ<sup>18</sup> ἀποτελεῖ μιὰ λεπτομερῆ ἐξιστορήση τῶν ἐξεγέρσεων τῆς Κεφαλονιάς, μὲ βάση νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ βρετανικὰ ἀρχεῖα. Οὔτε στὸν πρόλογο οὔτε ἄλλου προβάλλεται ἄλλος στόχος ἀπὸ αὐτόν, θὰ ἦταν λοιπὸν ἀθέμιτη παρέμβαση τῆς κριτικῆς νὰ ἀπαιτήσῃ ἄλλα ἀπὸ τὰ προεξαγγελλόμενα. Τὸ βιβλίο εἶναι προῖον ἐκτεταμένης ἀρχειακῆς ἔρευνας, εὐσυνειδήτητος καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν οὐδέτερης ἀξιοποίησης τῶν πηγῶν. Ὅμως τὸ γενικό, καὶ ὄχι ἀθέμιτο, ἐρώτημα δὲν αἴρεται: κατὰ πόσον ἡ ἀπλὴ προσκόμιση πλήθους ἀγνώστων στοιχείων καθιστᾷ αὐτόματα γνωστότερο τὸ θέμα. Ὅσο σεμνὲς καὶ νὰ εἶναι οἱ προθέσεις τοῦ βιβλίου, ἡ ἀπουσία τῆς θεωρητικῆς διάστασης γίνεται συχνὰ δυσάρεστα αἰσθητῆ· καὶ δὲν ἐννοεῖ κανεὶς ἐδῶ τίποτε περισπούδαστο, ἀλλὰ κάποια ἔστω στοιχειώδη ἐρμηνευτικὴ ἐγρήγορη σὲ ζητήματα οὐσίας. Ἀναλύονται, π.χ., παρατακτικὰ (σ.

18. Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ, *Οἱ ἐξεγέρσεις τῆς Κεφαλληνίας κατὰ τὰ ἔτη 1848 καὶ 1849*, Ἀθήνα 1980. Τὰ περιεχόμενα: Μέρος πρῶτο, Παράγοντες τῆς λαϊκῆς δυσανεκτικῆς κατὰ τῆς κυβερνήσεως στὴν περίοδο τῶν ἐξεγέρσεων τοῦ 1848 καὶ 1849 (σ. 3 - 62). Μέρος δεύτερο, Οἱ πρῶτες ἐθνικὲς ἐκδηλώσεις (σ. 65-85). Μέρος τρίτο, Ἡ ἔνοπλη ἐξέγερση τοῦ 1848 (ἡ ἐπανάσταση τοῦ Σταυροῦ) (σ. 103 - 178). Μέρος τέταρτο, Ἡ ἔνοπλη ἐξέγερση τοῦ 1849 (ἡ ἐπανάσταση τῆς Σκάλας) (σ. 181 - 230). Παράρτημα (σ. 243 - 276).

3 - 29) οἱ «παράγοντες» ποὺ συντελοῦν στὴ (κλαϊκὴ δυσαρέσκεια) (κοινωνικο-οικονομικοί, πολιτικοί, ἐθνικοί) στὰ Ἑπτάνησα γενικὰ καὶ στὴν Κεφαλονιά εἰδικότερα — ἢ μᾶλλον, μὲ μιὰ ἀμήχανη ἀμφιταλάντευση μεταξὺ ἐπτανησιακῆς καὶ κεφαλονίτικης κλίμακας. Ἀλλὰ τὸ 1848 εἶναι μιὰ χρονιά κατὰ τὴν ὁποία μάταια θὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς ὅπουδῆποτε, στὸν Παλαιὸ Κόσμο, μιὰ κοινωνία χωρὶς ὀξύτατα προβλήματα. Οἱ παράγοντες ποὺ ὀδηγοῦν τὴ (κλαϊκὴ δυσαρέσκεια) στὴν ἐνοπλὴ ἔκφρασή της ἀπουσιάζουν. Ἴσως μποροῦν νὰ ἀλιευθοῦν ἀπὸ τοὺς γενικοὺς παράγοντες· ἀλλὰ ἔτσι κινδυνεύουν νὰ συμπέσουν μὲ τοὺς παράγοντες ποὺ ὀδηγοῦν πρὸς δύο διαφορετικὲς κατευθύνσεις: τὴν μεταρρυθμιστικὴν κίνηση καὶ τὴν ἴδια τὴν ριζοσπαστικὴν-ἐνωτικὴν ἀντιπολίτευση. Ὅποτε καταλήγουμε στὸ γνωστὸ σχῆμα: Ἐφ' ὅσον οἱ ἐξεγέρσεις συνέβησαν, ἦταν ἐπόμενο νὰ συμβοῦν.

Ἔτσι τὸ ἐρώτημα γιατί ἐκδηλώνεται κίνηση στὴν Κεφαλονιά καὶ ὄχι στὴν Κέρκυρα ἢ τὴ Ζάκυνθο ὄχι ἀπλῶς δὲν ἀπαντᾶται — δὲν θίγεται καν. Στὴν Κεφαλονιά ἦταν, ὑποτίθεται, ἐντονότερα τὰ προβλήματα. Εἶναι λοιπὸν ζήτημα βαθμοῦ καὶ μόνο; Ἄν εἶναι, τότε ὁ αὐστηρὸς ἐντοπισμὸς τοῦ κινήματος στὰ ὄρια τοῦ νησιοῦ, προβληματίζει. Καὶ ποῖο κίνημα δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ διάδοσή του; Ἰπῆρξε τέτοια πρόθεση; Ἄν, πάλι, ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τυπικὲς ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις (φαινόμενο, θυμίζω, χαρακτηριστικὸ τῆς πρώτης φάσης τῶν εὐρωπαϊκῶν 1848, ἀλλὰ συνοδευτικὸ τῶν «νέου τύπου» ἐπαναστάσεων), ποιά νὰ ἦναι ἄραγε ἡ σχέση μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση ἐξεγέρσεων, τὴν ἐξέγερση, π.χ., τοῦ 1833; Στὴν περίπτωση αὐτή, ἡ ἀμεσότητα θὰ ἀρκέσει γιὰ τὴν ἀνεύρεση αἰτίων καὶ στόχων (οἰκονομικὴ κρίση, ἐξαθλίωση / «ἐκδίκηση», κάψιμο χρεωγράφων, δικογράφων) — ἀλλὰ τότε θὰ μείνει ἐκκρεμῆς ὁ ρόλος καὶ οἱ σκοπιμότητες τῶν Κεφαλλήνων διανοουμένων καὶ τῶν Ἑλλαδικῶν πρακτόρων μέσα σ' ὅλα αὐτά. Προβλήματα ποὺ δὲν μποροῦν καν νὰ τεθοῦν χωρὶς ἓνα σαφέστερο διαχωρισμὸ τῆς Κεφαλονιάς ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα Ἑπτάνησα, καὶ χωρὶς μιὰ διεξοδικότερη ἀνάλυση τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν ποὺ διαμορφώνονται στὴν Κεφαλονιά.

Ὅταν λείπουν οἱ ἀντιστάσεις, οἱ ἀδράνειες θριαμβεύουν. Στὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς σχέσης τῶν ἐξεγέρσεων μὲ τὴν Εὐρώπη δὲν ἀφιερώνεται ἰδιαίτερη θέση, εἶναι ἀπὸ τὰ ἐξυπακουόμενα. Ἦδη στὸν πρόλογο (σ. θ') οἱ ἐξεγέρσεις ἐντάσσονται ἐκ προοιμίου «στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῶν ἐθνικοενωτικῶν καὶ δημοκρατικῶν ἐπαναστάσεων τῆς Εὐρώπης τῶν ἐτῶν 1848 καὶ 1849» καὶ ἡ ἴδια ἐκδοχὴ ὑποδηλώνεται ἐπίσης μεταξὺ ἄλλων στὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο «Ὁ ἀντίτυπος τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαναστάσεων στὴν Κεφαλληνία τὸ Φεβρουάριο, Μάρτιο καὶ Ἀπρίλιο τοῦ 1848» (σ. 65 - 73), ποὺ ὅμως κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του ἐξαντλεῖται στὴν προετοιμασία τοῦ ἐορτασμοῦ τῆς 25ης Μαρτίου στὴν Κεφαλονιά (σ. 66 κέ.). Αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ ἕμμεσα τουλάχιστον ἐνωτικὴ ἐκδήλωση τοποθετεῖται στὴν ἀφετηρία τῆς ἀναταραχῆς (ὅσο κι ἂν δὲν ἔχει

έμφανή σχέση με τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα τῆς Κεφαλονιάς) χωρὶς τὸν ἀναγκαῖο σχολιασμὸ μᾶς ἀξιοσημείωτης λεπτομέρειας: ὅτι τὴν ὀργανώνουν ἀπὸ κοινῆ οἱ ριζοσπάστες μετὸν Ἑλληνα ὑποπρόξενο, τὴν ἴδια στιγμή πού ὁ ἀντίστοιχος ἑορτασμὸς στὴν Ἀθήνα ἀποκτᾶ ἀπειλητικὰ ἀντιπολιτευτικὲς διαστάσεις. Πῶς λοιπὸν θὰ σταθμιστεῖ ἡ σημασία τῶν «εἰδήσεων» ἀπὸ τὴν Εὐρώπη μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν ρητὰ καὶ ἐπίσημα εὐνοϊκὴ στάση τοῦ Βασιλείου;

Πέρα ἀπὸ τὶς ἐμπρηστικὲς ιδιότητες πού ἀποδίδονται στὶς «εἰδήσεις» καὶ πού φαίνεται νὰ συγκινοῦν μόνο τὴν Κεφαλονιά, ὑπάρχουν οἱ συνήθειες γενικότητες πού ἀφοροῦν ἔλα τὰ Ἑπτάνησα: ἡ ἄμεση εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία, τὸ πέρασμα τῶν Γάλλων, ἡ φοίτηση Ἑπτανησίων σὲ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια, ἡ συμμετοχὴ τους σὲ εὐρωπαϊκὲς ἐπαναστάσεις (1830 - 1). Ἡ πληροφορία τῆς συγκεκριμένης ἐπαφῆς Κεφαλλήνων μετὰ γαλλικὲς καὶ ἰταλικὲς ὀργανώσεις, μένει ὅπως μᾶς τὴν ἄφησε ὁ Χιώτης, χωρὶς περαιτέρω διευκρινήσεις (σ. 107). Ἀντίθετα, ὅποτε τὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ ἐρωτᾶται, δίνει ἀπαντήσεις πού ὑπονομεύουν τοὺς αὐτοματισμούς. Εἶναι, π.χ., ἡ περίπτωση τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος τοῦ ἀρμοστή Σῆτον, πού ἡ συγγραφέας τὸ ἀποσυνδέει — μετὰ τὸ πειστικὸ — ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ γεγονότα (σ. 44).

Αὐτὸ τὸ θέμα, τώρα, τῶν μεταρρυθμίσεων, εἶναι ἓνα ἐπανερχόμενο θέμα στὸ βιβλίον, πάντα στὴ σκιά τοῦ κυρίως θέματος. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἀγγλων, ὁ κατ' ἐξοχὴν μεταρρυθμιστὴς εἶναι ὁ Σῆτον, καὶ — δέκα χρόνια ἀργότερα — ὁ Γλάδστον, ἔκτακτος ἀπεσταλμένος τῆς βρεταννικῆς κυβέρνησης τὸ 1858. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἑλλήνων, ἡ μεταρρυθμιστικὴ κίνηση τοποθετεῖται στὴν Κέρκυρα, μόνη περίπτωση, στὸ πολιτικὸ πεδίο, ὅπου βλέπουμε μιὰ σαφὴ πόλωση: μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν καὶ τῶν πολεμίων τῆς μεταρρύθμισης. Τὸ πρόβλημα τῆς μεταρρύθμισης, καθόλου δὲν ἀπασχολεῖ τὴν Κεφαλονιά — ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὸ βιβλίον; Ἔστω. Ἄς δεχθοῦμε ὅτι στὴν Κεφαλονιά ὑπάρχουν μόνο ἀκραῖοι ριζοσπάστες καὶ ἀκραῖοι «καταχθόνιοι». Ἡ πόλωση βρίσκεται τελειῶς ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ; Ἀπὸ τὸν ἀπώτατο στόχο τῆς Ἑνώσεως μετὰ τὴν Ἑλλάδα ὡς τοὺς ἀμεσώτατους στόχους τῶν ἀγροτικῶν ἐξεγέρσεων δὲν βλέπουμε πράγματι τίποτε τὸ ἐνδιάμεσο. Εἶναι ἓνα κενὸ πού γίνεται ιδιαίτερα προβληματικὸ ἂν θελήσουμε νὰ δοῦμε στὶς ἐξεγέρσεις κάτι παραπάνω ἀπὸ τυπικὲς ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις: Ὅπως δὲ ποτε στὴν πρώτη, συμμετέχουν, κατὰ κάποιον τρόπο, καὶ ριζοσπάστες. Ἔχουμε λοιπὸν ἓνα κίνημα πού καταπνίγεται (ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ δεύτερο) σὲ μιὰ ἀσφαλῶς πρώτη φάση, καὶ μᾶς εἶναι ἀπολύτως ἄγνωστο πού θὰ ἦταν τὸ ἐνδεχόμενο ἐπόμενο βῆμα ἂν τὸ κίνημα ἐδραιωνόταν. Γίνεται λόγος (σ. 113) γιὰ σύσταση «προσωρινῆς κυβέρνησης». Ἀλλὰ ποῦ θὰ ἦταν τὸ ἔργο της; Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει «ἀπελευθέρωση τῆς Κεφαλονιάς ἀπὸ τὴν Προστασία» (σ. 174). Χωριστὴ της ἔνωση μετὰ τὴν Ἑλλάδα; Εἶναι δυνατόν;

Ἐννοεῖται, ἀπὸ ἓνα ἐπαναστατικὸ κίνημα δὲν περιμένουμε, ὅσο διαρκεῖ,

νά λάμπει διὰ τῆς σαφηνείας τῶν στόχων του — καὶ οἱ ταξικὲς συμμαχίαι πού τὰ πράγματα ἐπιβάλλουν δὲν ἐπιτρέπουν κάτι τέτοιο, καὶ δὲν ἀποκλείεται οἱ στόχοι νὰ παραμένουν κρυμμένοι καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες. Ἡ ἐξέγερση κρίνεται, ἀμείλικτα, ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα ὄχι ἀπὸ τὶς προθέσεις. Ὅμως ἐδῶ, οἱ προθέσεις παραεῖναι σκοτεινές. Ἀναγκαστικὰ θὰ κρατήσουμε τὰ δύο ἄκρα (τὸ ὄραμα τῆς Ἐνωσης, τὴν ἐκδίκεση τῶν χωρικῶν) καὶ τὴν κάλυψη τοῦ πολιτικοῦ κενοῦ θὰ τὴν ἀναζητήσουμε σὲ τελείως διαφορετικὴ κατεύθυνση: στὴν ἐκδοχὴ τῆς δημιουργίας ἑλληνικοῦ ζητήματος γιὰ τὴν συγκίνηση τῆς διεθνoῦς κοινῆς γνώμης (βλ. π.χ. σ. 173), στὴν ἐκδοχὴ τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς διεθνoῦς κρίσης — μιὰ παράδοση γενικὰ προσφιλῆς στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα. Καὶ ἡ φόρμουλα ἄς παραμείνει: «συγκεχυμένοι στόχοι», ἀορίστως ἐθνικοί, ἀορίστως κοινωνικοί· ἐμπρησμοὶ ἰδιοκτησιῶν τῶν «ἀρχόντων», μὲ τὸν σταυρὸ καὶ τὴν ἑλληνικὴ σημαία στὸ χέρι. Ὅποτε καὶ βγαίνουμε ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 1848, διὰ τῆς βασιλικῆς πλέον ὁδοῦ.

Ἄλλὰ τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα τῆς ὁργάνωσης τῆς πρώτης ἐξέγερσης — ἔστω χωρὶς συγκεκριμένους στόχους — γεννᾷ παρεμφερῆ ἐρωτηματικά. Ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὶς παραμονές της συνωμοσίας μὲ μᾶλλον βέβαιη τὴν ἑλλαδικὴ ἐμπλοκή, καὶ τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ἡ «μαζικότητά» της: εἶναι τὸ «κοινὸ μυστικὸ» τῆς Κεφαλονιάς (σ. 112). Οἱ συνωμότες φθάνουν, σύμφωνα μὲ μιὰ τουλάχιστον μαρτυρία (σ. 113), τοὺς 3.500, οἱ ἐπαναστάτες μόλις μερικὲς ἑκατοντάδες. Δὲν ξέρουμε ἂν ὅλοι οἱ ἐπαναστάτες ἦταν καὶ μυημένοι, ὅπως δὲν ποτε δὲν ἐπαναστάτησαν ὅλοι οἱ συνωμότες. Τότε πρὸς τί ἡ συνωμοσία. Ἡ ἑλλαδική, πάλι, ἐμπλοκή, συσκοτίζει ἀκόμα περισσότερο τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς σύνθεσης τῆς «συνωμοσίας». Τὸ δίπτυχο χωρικοὶ-κλήρος, τὸ καταλαβαίνω. Τὸ τρίπτυχο χωρικοὶ-κλήρος-ριζοσπάστες, δυσκολεύομαι. Ποιὸς κοινὸς παρονομαστὴς συνδέει δυτικοθρεμμένους ριζοσπάστες μὲ ρωσολάτρες φιλορθόδοξους; Θὰ ἔλεγε κανεὶς, τὸ ἔθνος, ἢ Ἐνωσι, κλπ. Ἐπιστρέφουμε δηλαδή καὶ πάλι στὸ ἴδιο: Ἄν στὸ μακροπρόθεσμο πρόγραμμα μποροῦν νὰ συμφιλιωθοῦν καὶ οἱ πιὸ ὀξεῖες ἀντιθέσεις, τὸ ἴδιο δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύει μὲ τὸ ἐξίσου ἀναγκαῖο βραχυπρόθεσμο, ἐφ' ὅσον βέβαια ὑπάρχει ἡ συνειδητὴ πρόθεση τῆς ἀνάληψης κάποιας δράσης. Ἡ μήπως τὰ ἰδεολογικὰ χάσματα δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀγεφύρωτα; Θὰ βοηθοῦσαν ἴσως ἐδῶ οἱ προσωπικὲς ἱστορίες τῶν ἐπωνύμων ἡγετῶν, πού δὲν διακρίνονται στὰ 1849 (ὅπου κόβεται, ἀπὸτομα, ἡ ἐξιστόρηση τοῦ βιβλίου). Τὰ κρούσματα τῆς μετατροπῆς ἡγετικῶν ριζοσπαστικῶν στοιχείων σὲ πιστὰ ὄργανα τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς εἶναι ἀρκετὰ συχνὰ ὥστε νὰ περάσουν ἀπαρατήρητα, ἔταν ἤδη ὑπάρχει ἀνοιχτὸ τὸ πρόβλημα τῶν σκοπιμοτήτων τους· δηλαδή: μέσα ἀπὸ ποιά δικά τους συμφέροντα περνάει ἡ «Ἐνωσι», ὡς ριζοσπαστικὸ αἷτημα<sup>19</sup>;

19. Ἡ μικρὴ κλίμακα τῆς Κεφαλονιάς ἐπιτρέπει τὴν ἐξονυχιστικὴ παρακολούθηση

Είναι επόμενο ότι η έρμηνεία τῆς ἄδοξης ἔκβασης τῆς πρώτης ἐξέγερσης γίνεται ὑπὸ τὸ κράτος κάποιας ἀμηχανίας, πάνω σὲ γνωστὰ μοτίβα: ἡ κακὴ ὀργάνωση (ἀλλὰ ὀργάνωση τίνος καὶ γιατί), ὁ «ἀπρόβλεπτος» παράγοντας τῆς ξαφνικῆς καὶ μυστηριώδους ἀποχώρησης —ἴσως «λιποταξίας»— τοῦ Ν. Φωκᾶ Ρεπούμπλικα στὴν Ἑλλάδα (σ. 111 κέ.). Ἄλλὰ τὰ ἀδιέξοδα κορυφώνονται στὴν έρμηνεία τῆς ἄδοξης ἔκβασης, μὲ τόσα θύματα, αὐτὴ τὴ φορὰ, τῆς ἀμιγῶς —εὐτυχῶς!— ἀγροτικῆς δεύτερης ἐξέγερσης. Στὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο «Αἰτίες καὶ χαρακτήρας τῆς ἐξεγέρσεως» (σ. 233 - 239) παρατίθενται πλάι πλάι οἱ φυσικὰ ἀλληλοσυγκρούμενες ἀπόψεις: ἡ ἑλληνικὴ (ἢ τότε; ἢ μετέπειτα; ἢ δέουσα); ὑποκίνηση τῆς ἐξέγερσης ἀπὸ τοὺς κυβερνητικούς, ἐλαφρὰ ἔξαρση τοῦ ἔθνικοῦ εἰς βᾶρος τοῦ κοινωνικοῦ τῆς χαρακτήρα (σ. 233-237). Ἡ ἀγγλικὴ: ὑποκίνηση ἀπὸ τοὺς ριζοσπάστες, ἀπόλυτη ἔξαρση τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτήρα εἰς βᾶρος τοῦ ἔθνικοῦ (σ. 237 - 239). Ἡ συγγραφέας διαλέγει τὴν πρώτη, καὶ κατὰ τὴν ἐπιλογή (σ. 239) ἡ ἐλαφρὰ ἔξαρση μετατρέπεται σὲ ἀπόλυτη. Ὁ ἀναγνώστης δικαιούται νὰ παρασυρθεῖ ἀπὸ τὴν γλαφυρὴ ἀνάλυση τοῦ Γλάδστονος, ποὺ περιλαμβάνεται στὸ Παράρτημα (σ. 260 - 276). "Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἂν ἡ δικὴ μας ἰδιοτέλεια ἐγκρατεῖται στὴν τακτοποίηση τοῦ παρελθόντος —ὥστε στὸ 1848 νὰ δοῦμε ἓνα προανάκρουσμα τῆς Ἑνώσεως, συνεπῶς καὶ στὴν Ἑνωσιμὴ ἀπὸ τὶς συνέπειες τοῦ 1848—, οἱ ἐπαγγελματίες Βρεταννοὶ διπλωμάτες καὶ πολιτικοί, τότε, εἶχαν ὡς μόνη ἰδιοτέλεια τὴ διατήρηση τῆς Προστασίας: καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτό, εἶχαν συμφέρον στὴν ὀρθὴ έρμηνεία τῶν προβλημάτων. Λέγοντας ὁ Γλάδστον, στὰ 1858 πιά, ὅτι οἱ μεταρρυθμίσεις ποὺ προτείνει θὰ αὐξήσουν ἀπεριόριστα τὴν ἀγγλικὴ ἐπιρροὴ (μέσω τῆς ἐλευθέρου βουλήσεως)<sup>20</sup> τῶν Ἑπτανησίων, μπορεῖ νὰ μὴ σώζει τὴ Βρεταννικὴ αὐτοκρατορία, προδίδει ὥστόσο μὴ πολὺ

τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας τῶν ἡγετῶν τῶν κινήματων τοῦ 1848 - 1849, καὶ ἀρκετῶν ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς. Ὁ «ἐξω-ακαδημαϊκός» μόνθος τοῦ Ἄγγελου-Διονύση Δεμπόνου, *Ἡ πειθαρχικὴ προστασία* (ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες τοῦ λαοῦ τῆς Κεφαλονιάς), Ἀργοστόλι 1985, ἀπέδειξε σὲ τί ρηξικέλευθες ὁδοὺς μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει ἡ «ἀπλὴ» ἐνασχόληση μὲ τὰ βιογραφικὰ τῶν πρωταγωνιστῶν. Πέρα ἀπὸ τὰ πλούσια στοιχεῖα γιὰ τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῶν κινήματων, διάσπαρτα στὸ βιβλίον, ὁ Δεμπόνος μᾶς προσφέρει καὶ μὴ πρώτη τάξεως ἀφετηρία γιὰ μὴ θεωρητικὴ ἀνάλυση τῶν ἐξεγέρσεων τῆς Κεφαλονιάς: τὸ ζήτημα τῆς ἀντικειμενικῆς ἀντιπαλότητος τῶν ριζοσπαστῶν ἡγετῶν τῆς πρώτης ἐξέγερσης μὲ τοὺς «συμμάχους» τοὺς ἀγρότες (σ. 139).

20. Δικὴ μου ὑπογράμμιση. Βλ. ὑπόμνημα τοῦ William Gladstone πρὸς τὴν βασιλισσα Βικτωρία, 28.12.1858, Public Record Office, Colonial Office Confidential Prints, 883/1, σ. 10. Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφο Γεώργιο Σουρῆ, ποὺ ἔθεσε εὐγενικὰ ὑπόψη μου αὐτὸ τὸ ὑπόμνημα, μαζὶ μὲ πλῆθος ἄλλες σχετικὲς πηγές ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο του, καθὼς καὶ τὴν ἀδμοσίευτη δικὴ του μελέτη: «Ἑνωτικὸ κίνημα καὶ γεωπολιτικὴ. Τὰ ἀδιέξοδα τῆς βρεταννικῆς πολιτικῆς στὰ Ἑπτάνησα». "Ὅλα αὐτὰ, καὶ οἱ συζητήσεις μας, μὲ φώτισαν πάνω σὲ ἓνα σωρὸ πτυχῆς τοῦ Κεφαλληνικοῦ προβλήματος.

βαθύτερη γνώση γιὰ τὶς σχέσεις ἰδεολογίας καὶ «ὑποδομῆς», ἀπ' ὅ,τι εἶναι δυνατὸ νὰ βροῦμε στὶς θερμὲς κεφαλὲς τῶν μένεα πνεόντων ἀντιπάλων του, ριζοσπαστῶν καὶ μὴ — καὶ τῶν ἀπογόνων τους.

Θὰ ἀδικοῦσε κανεὶς τὸ βιβλίον τῆς Παξιμαδοπούλου-Σταυρινοῦ ἂν δὲν ἐπέμενε στὸ ὅτι παρ' ὅλες τὶς ἀδυναμίες, εἶναι βιβλίον ποὺ ὀφείλει κανεὶς νὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ νὰ μελετήσῃ τὶς ἐξεγέρσεις τῆς Κεφαλονιάς, καὶ στὶς πληροφορίες του μπορεῖ κανεὶς νὰ βασιστεῖ. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸ βιβλίον τοῦ Σπ. Μπρέκη<sup>21</sup>, τὸ ὁποῖο κατατάσσεται στὰ λεγόμενα «ἀνάξια κριτικῆς». Θὰ πρέπει λοιπὸν κανεὶς νὰ ἀρχίσει αἰτιολογώντας τὴν ἐνασχόλησή του. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός. Τὸ βιβλίον ἔχει ἐξ ὀρισμοῦ status ἐπιστημονικόν, εἶναι διδακτορικὴ διατριβή, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τηρεῖ ὀρισμένες ἐξωτερικὲς προδιαγραφὰς (ὑποσημειώσεις, χρησιμοποίηση πηγῶν δημοσιευμένων καὶ ἀδημοσίεωτων, «πρωτοτυπία») καὶ, κυρίως, μιὰ «ἐσωτερικὴ»: ἔχει ἤδη ὑποβληθεῖ σὲ κρίση. Συγκεντρώνει ἐπομένως τὶς προϋποθέσεις ἐπιστημονικοῦ «καταπραϋντικοῦ», ὥστε, π.χ., αὐριο νὰ ἔχουμε νὰ διαβάσουμε μιὰ νέα διατριβὴ μὲ νέες ἄγνωστες πτυχὲς τοῦ ἐλληνικοῦ 1848 καὶ πάει λέγοντας. Θυμίζω ὅτι τὸ ἐλληνικὸν 1848 δὲν εἶναι ἔτοιμο θέμα, εἶναι θέμα πρὸς ἀπόδειξη.

Σκοπὸς τοῦ βιβλίου εἶναι νὰ διορθωθεῖ ἓνα «σφάλμα» (σ. 22, πβ. σ. 191) τῶν ἱστορικῶν ἐκείνων ποὺ δὲν προσδίδουν στὰ γεγονότα τοῦ 1848 στὴν Ἑλλάδα τὸ ἀρμόζον εὐρωπαϊκὸ χρῶμα. Ἀφετηρία λοιπὸν τὸ εὐρωπαϊκὸ πλαίσιο, τέρμα ἡ ἐλληνικὴ ἰδιαιτερότητα, βάσει τοῦ γνωστοῦ σχήματος: Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ εὐρωπαϊκὸν 1848, ἀλλὰ μὲ ἰδιορρυθμίες. Καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸν πλαίσιο εἶναι: Ἐκ τῆς μιᾶς μεριᾶς, τὰ γεγονότα (σ. 33 - 44). Πέρα ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι πληρέστερα, ὀρθότερα, θὰ τὰ βρεῖ κανεὶς σὲ οἰαδήποτε γενικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα, ἢ σημειωθεῖ ἡ ξεκάρφητὴ παράθεση τῶν, ὅχι ἀκριβῶς εὐρωπαϊκῶν, βαλκανικῶν χωρῶν, ὅπου, κατὰ τὸν συγγραφέα, «οἱ τοπικοὶ ἄνεμοι ἔπνεαν πρὸς συγκλίνουσες ἀλλὰ καὶ ἀποκλίνουσες κατευθύνσεις» (σ. 41). Ἐκ τῆς ἄλλης μεριᾶς, ἡ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων. Ἐκ τῆς δυσνόητης σχετικῆς ἀνάλυσης συγγρατῶ μόνον τὰ «τρία φαινόμενα» ποὺ —κυρίως— γεννοῦν «ἀνησυχία» καὶ «ἐπαναστατικὴ κίνηση» στὴν Εὐρώπη μετὰ τὸ 1815 (σ. 29), καὶ ποὺ εἶναι α') οἱ «φιλελεύθερες ἰδέες», ἀλλὰ προσοχῆ, αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τὸ ἐκλάβουμε μᾶλλον ὡς «ἀγάπη τῆς ἐλευθερίας γενικά», ἂν ἀποτολήσουμε οἰαδήποτε σύνδεση μὲ τὸν φιλελευθερισμὸ ὅπως τὸν ἔχουμε

21. Σπύρος Λ. Μπρέκης, *Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1984. Τὰ περιεχόμενα: Πρόλογος (σ. 21 - 25) Εἰσαγωγή, Τὰ κυριότερα γεγονότα καὶ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 1848 (σ. 27 - 44). Κεφάλαιον πρῶτον, Ἡ πρώτη τετραετία τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας (σ. 45 - 85). Κεφάλαιον δευτέρον, Τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα στὴν Ἑλλάδα (σ. 86 - 122). Κεφάλαιον τρίτον, Ἡ στάσις τῆς ἀντιπολίτευσης (σ. 123 - 142). Κεφάλαιον τέταρτον, Συνέπειαι καὶ ἀποτελέσματα (σ. 143 - 198). Κεφάλαιον πέμπτον, Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τοῦ ἐλληνικοῦ 1848 (σ. 199 - 217). Παράρτημα κειμένων (σ. 219 - 259).

συνηθίσει, τότε θα πρέπει να αναζητήσουμε επειγόντως νέους φορείς και νέους θεωρητικούς, διότι αυτές οι φιλελεύθερες ιδέες «έξακολουθούσαν να υφίστανται και μετά την άνοδο της αστικής τάξεως στην έξουσία» ή, καλύτερα, ως γυρίσουμε σελίδα κι ως ρίξουμε μιὰ ματιά και στις ταξικές αναλύσεις του Μπρέκη: θα διαπιστώσουμε ότι στην κοινωνία των παραμονών του 1848 άστοι —άστοι!— δεν υπάρχουν (σ. 30 - 31). β') 'Ο «έθνικισμός» (ιδέα μάλλον κι αυτός) «πού όδήγησε τους διαφόρους λαούς και τις εθνικές ομάδες στην αναζήτηση του δικαιώματος της αυτότελους κρατικής υπάρξεως και της ανάλογης(;) πολιτικής έκφράσεως», και γ'), όσο κι αν φαίνεται παράξενο, «ή μεγάλη βιομηχανική ανάπτυξη!» "Αν προσθέσουμε σ' αυτά τους άσχετους μαργαρίτες που φαιδρώνουν την αφήγηση —πληροφορούμαστε, π.χ., ότι οι «έξελιγμένες σοσιαλιστικές ιδέες» των Μάρξ-Ένγκελς προέβλεπαν «την βίαιη άνατροπή του καπιταλιστικού συστήματος και την άντικατάστασή του με νέα μέσα παραγωγής» (σ. 33)— και τη συζήτηση στο τέλος του βιβλίου (σ. 199 κέ.) περί του «ιδιαιτέρου χαρακτήρα του ελληνικού 1848» (ναί! είναι επανάσταση! ούτε ο Βουρνάς δεν προχώρησε ως εκεί) — συμπληρώνουμε κάπως την εικόνα του θεωρητικού όπλισμού με τον όποιο ο συγγραφέας ξεκινάει να εντάξει τα ελληνικά γεγονότα σε ευρωπαϊκό πλαίσιο.

Μήπως όμως όταν φθάνουμε στα ίδια τα ελληνικά γεγονότα ή κατάσταση βελτιώνεται; Τό αντίθετο. Τελειώνοντας το βιβλίο έχουμε κατορθώσει να κάνουμε μερικά βήματα πίσω από το σημείο όπου έμεινε ή έρευνα το 1948, αφού όρισμένες κρίσιμες έπισημάνσεις του Σακελλαρίου —για να μη μιλήσουμε για έρωτήματα που θέτει ο κοινός νοός— έποτε καν περνούν από το μυαλό του συγγραφέα, έγκλωβίζονται σε άσχετα συμφραζόμενα. Σχετικά, π.χ., με την πολιτική πραγματικότητα που βρίσκουν οι περίφημες «ειδήσεις» από την Ευρώπη: Δέν είναι βέβαια λεπτομέρεια το αίτημα της διάλυσης της Βουλής του 1847 («παράνομης» πιά μετά τον θάνατο του Κωλέττη), ένα από τα ελάχιστα κοινά αίτήματα που μπορούμε να ακούσουμε αυτή την έποχή, και που συσπειρώνει διάφορες ποικιλίες αντιπολιτευόμενων ομάδων. Ούτε είναι λεπτομέρεια το πρόβλημα του γαλλικού κόμματος, ήδη επί Κωλέττη, και της άξιοσημείωτης διάσπασής του σε μιὰ «αυλόδουλη» και μιὰ αντιπολιτευόμενη, ή μάλλον «άντάρτικη» πτέρυγα· ή πληροφορία του Σακελλαρίου (*Τα Νέα*, 24.1.1949) ότι οργανωτές των διαδηλώσεων της 25ης Μαρτίου 1848 δέν ήταν μόνο φοιτητές αλλά και «γαλλόφρονες» εκπρόσωποι της δημοτικής άστυνομίας, έξορίζεται σε ύποσημείωση (σ. 82). Τό πρόβλημα της διαφοροποίησης της «νόμιμης», κυρίως της άγγλικής, αντιπολίτευσης από τα κινήματα μένει μετέωρο· έπίσης μετέωρη μένει ή σχέση των κινήματων του 1848 με τα κινήματα του 1847, και ο ήγετικός μέσα σ' αυτά ρόλος ανθρώπων αποκλεισμένων από τη Βουλή του Κωλέττη. Και φυσικά, υπάρχει το πρόβλημα κατά πόσον τα κινήματα αυτά είναι επαναστατικά. Τό αίτημα της άμνηστίας (δεύτερο κοινό αίτημα μαζί με

τὸ αἶτημα τῆς διάλυσης τῆς Βουλῆς) δηλώνει ἐπιθυμία ἑνταξῆς σ' ἓνα σύστημα, ὄχι ἀνατροπῆς του: εἶναι ἡ γνωστὴ στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία διεκδίκηση τῆς νομιμότητος ἀπὸ τὴν κατ' ἐξοχὴν «παράνομη» δύναμη ποῦ εἶναι τὸ ἄτακτο στρατιωτικὸ στοιχεῖο. Γιὰ νὰ μὴν πᾶμε στὰ πιὸ περίπλοκα, τὰ «ἐθνικά»: τὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ τοῦ Ὅθωνα καί, κυρίως, τὴ σχέση τῶν κινήματων μὲ τὸ ἐθνικὸ πρόβλημα. Ὁ Μπρέκης ἀποδίδει στοὺς «ἐπαναστάτες» («συγκεκαλυμμένες ἐθνικοαπελευθερωτικὲς ἐπιδιώξεις» (σ. 213) — θέλουν νὰ ἀπελευθερώσουν δηλαδὴ τοὺς ὑπόδουλους ἀδελφούς τους ἀλλὰ συστέλλονται νὰ τὸ ὁμολογήσουν. Ἀντίθετα ὁ Δημ. Αἰνιάν (ἡ ἐξαίρεση ποῦ ἐπιβεβαιώνει τὸν κανόνα τῆς παντελοῦς ἀπουσίας «διανοουμένων» ἀπὸ τὶς ἀνταρσίες) ἀποδίδει μὲν στὸ κίνημα ὅπου ὁ ἴδιος ἔλαβε μέρος «σκοπὸν ἐθνικόν», ἐνοώντας ὅμως ὅτι «ἐπρόκειτο διὰ τοῦ κινήματος τούτου νὰ ἐπέλθῃ μία μεταβολὴ τῶν πραγμάτων ἐπὶ τὸ βέλτιον, ἥτοι νὰ ὑποχρεωθῇ ἡ Κυβέρνησις νὰ μεταβάλλῃ κυβερνητικὴν πορείαν, ἐφαρμοζομένου τοῦ συντάγματος» κλπ. Ἄλλον ἐθνικὸ σκοπὸ δὲν δείχνει νὰ ξέρει ὁ Αἰνιάν, ἀλλὰ καὶ νὰ ξέρει τὸν ἔχει ξεχάσει ὅταν μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ κινήματος καταφεύγει στὸ Δομοκό, ὅπου ὁ Διοικητὴς ΧατζηΧουσεῖν πασάς, συγκινημένος μέχρι δακρύων ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τῶν «δεινοπαθημάτων» τοῦ Αἰνιάνος, τοῦ ὑπόσχεται προστασία<sup>22</sup>.

«Γὰ πράγματα δὲν ἄλλαξαν, ἀλλ' ὅπωςδὴποτε ἄλλαξε ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων» — αὐτὸς εἶναι, κατὰ τὸν συγγραφέα, ὁ ἀπολογισμὸς τῶν γεγονότων τοῦ 1848 στὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο «Πολιτικὲς προεκτάσεις καὶ ἐπιβίωση ἰδεῶν» (σ. 192). Ἐπιβίωση ἰδεῶν σημαίνει, μᾶλλον, ὅτι ἡ ἀνάγκη τῆς ἀλλαγῆς ἔγινε περισσότερο αἰσθητὴ μετὰ τὰ γεγονότα» (σ. 196). Καὶ πολιτικὲς προεκτάσεις, μᾶλλον, ὅτι λόγω 1848 τὰ τρία πολιτικὰ κόμματα ἐξαφανίστηκαν μετὰ τὸ 1855 (σ. 197), καὶ ἐπίσης ὅτι ἐπιταχύνονται οἱ ἐξελίξεις ποῦ ὀδηγοῦν στὴν ἔξωση τοῦ Ὅθωνα (σ. 194). Ὑποθέτει κανεὶς ὅτι ἂν ἡ ἐπιτάχυνση προχωρεῖ μὲ τέτοιους ρυθμούς, ἀσφαλῶς χωρὶς αὐτὴν θὰ προλάβαινε ὁ Ὅθων νὰ πεθάνει στὴν Ἑλλάδα. Κι ἂς μὴν «ἐπιταχύνθηκε» ἡ διάλυση, κάν, τῆς Βουλῆς, ἡ ὁποία ἐπιβιώνει ἀνενόχλητῃ ὡς τὸ 1850. Ἀπομένει νὰ μάθουμε ἂν εἶχαν ἢ δὲν εἶχαν δίκιο οἱ κινήματιες. Μὰ φυσικὰ καὶ εἶχαν δίκιο στὸ νὰ ζητοῦν τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ πιὸ φιλελεύθερου συντάγματος στὴν Εὐρώπη, τοῦ ἑλληνικοῦ δηλαδὴ. Πῶς βγαίνει αὐτό; Γιατὶ τὸ ἄλλο πιὸ φιλελεύθερο, ἦταν τὸ ἀγγλικό! (σ. 208). Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἢ μέχρι τοῦδε ἱστοριογραφία κινοῦνταν βάσει ἐνὸς σατανικοῦ καὶ φθονεροῦ σχεδίου νὰ στερήσῃ ἀπὸ μιὰ τέτοια ὑστεροφημία τὸν Βελέντζα, τὸν Τζαμάλα, τὸν Μπαλατσό, τὸν Μερεντίτη, τὸν Περρωτὴ καὶ τόσους ἄλλους πατριῶτες. Ἄς συμπεριληφθεῖ κι αὐτὸ στὶς ἑλληνικὲς ἰδιορρυθμίες.

22. Δημήτριος Αἰνιάν, *Ἄπαντα*, ἐκδ. Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα 1962, σ. 88 - 95. Καὶ αὐτὴ ἡ πληροφορία βρίσκει τὴ θέση της στὶς ὑποσημειώσεις τοῦ βιβλίου (σ. 215).

Θά αφήσουμε λοιπόν τὸ ἑλλαδικὸ 1848 καὶ τὸ κεφαλονίτικον 1848 - 9 στὴν ἐκκρεμότητά τους. Ἡ σύνδεση ἑλληνικῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας περιμένει μιὰ πειστικότερη ἐκδοχή. Καὶ γιὰ μὲν τὴν Κεφαλονιά, προέχει ἡ ἔνταξις, κατ' ἀρχήν, στὴν κεφαλονίτικη κλίμακα. Ἡ ἐνδεχόμενη σύνδεση μὲ τὴν Εὐρώπη θὰ περάσει πρῶτα μέσα ἀπὸ τὸ ἐπτανησιακὸ ζήτημα, συνεπῶς καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς Βρετανικῆς αὐτοκρατορίας. Γιὰ δὲ τὴν Ἑλλάδα, ἄς ἀναζητηθεῖ ἓνα πλαίσιο ἀναφορᾶς συγγενέστερο πρὸς αὐτὴν ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἡ δυτικὴ Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ Ἑλλάδα ἐξ ὀρισμοῦ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ 1815 (σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ Ἑπτάνησα), καὶ ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ Ancien Régime, ἐναντίον τοῦ ὁποίου ἐξεγείρονται οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοί. Τὸ μόνον Ancien Régime εἶναι γι' αὐτὴν ἡ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἄν πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ ἐντάξουμε τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία στὴν εὐρωπαϊκὴ, αὐτὸ θὰ γίνῃ ἀναγκαστικὰ μέσω Βαλκανίων. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἑλληνικὸ «1848» πέφτει, ἀπὸ μιὰν ἄποψη, στὰ 1843, ἀπὸ μιὰν ἄλλη, στὰ 1859 - 62. Ὅχι ὅμως χωρὶς νὰ θυμηθοῦμε ἀντίστοιχα τὸ μολδοβλαχικὸ καὶ τὸ σερβικὸ 1842, τὸ μολδοβλαχικὸ 1856 - 9, τὸ σερβικὸ 1859· ὄχι χωρὶς νὰ ἀκούσουμε, πίσω ἀπ' αὐτά, τὸν ρόγχο τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅποτε καὶ ἡ κύρια γέφυρα μεταξὺ Ἑλλάδας καὶ Ἑπτανήσων, ὅσο πρόκειται γιὰ διαφορετικὰς ἐπικράτειες, θὰ εἶναι τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα. Ἡ κατὰ παράδοσιν προνομιακὴ σχέση τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν Εὐρώπη ἔχει ἀντέξει καὶ χειρότερες δοκιμασίες.

ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΙΑ